

ISSN 978-966-7425-97-5

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Володимира Гнатюка

Періодичне видання 1(29) 2018

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія: Мовознавство

Тернопіль – 2018

ББК 81.4
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: Осадца Ю.В., 2018. – Вип. I (29). – 88 с.

*Друкується за ухвалою вченої ради
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
від 23 жовтня 2018 року (протокол № 3)*

Редакційна колегія:

Вільчинська Т. П. – доктор філологічних наук, професор (головний редактор)
Грещук В. В. – доктор філологічних наук, професор
Скаб М. В. – доктор філологічних наук, професор
Струганець Л. В. – доктор філологічних наук, професор
Задорожна І. П. – доктор педагогічних наук, професор
Емілія Недкова – доктор філологічних наук, професор (Болгарія)
Ришард Купідур – доктор філологічних наук (Польща)
Анна Будзак – доктор філологічних наук, професор
Бачинська Г. В. – кандидат філологічних наук, доцент

Адреса редакції:
46027, Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
тел. (0352) 435865

Періодичне видання. Виходить двічі на рік з травня 1998 року. Засновник і видавець
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Збірник внесено до переліку наукових фахових видань України
(наказ МОН № 515 від 16.05.2016) за спеціальністю «філологічні науки» (українська мова)

ISSN 978-966-7425-97-5

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2018
© ФОП Осадца Ю.В., 2018

ЗМІСТ

Валентина Бебих ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ МОВЛЕННЄВИХ ФУНКЦІЙ АНГЛОМОВНОГО АКАДЕМІЧНОГО ПИСЬМА.....	4
Ярина Битківська ГРАМАТИЧНЕ ЗАСВОЄННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ДІЄСЛІВНИЙ ПІДСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	8
Оксана Богущ ГІПЕРО-ГІПОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ АСТРОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ	13
Марія Брус НАЙМЕНУВАННЯ ЖІНОК У «ГРАМАТИЦІ» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО (ГРАМАТИЧНІ, ЛЕКСИЧНІ, СЛОВОТВІРНІ ОЗНАКИ).....	18
Тетяна Вільчинська, Олександр Вільчинський ТЕНДЕНЦІЇ МОВНОГО РОЗВИТКУ І КНИГОДРУКУВАННЯ В УКРАЇНІ XVII ст.....	23
Інна Волянчук, Ольга Микуляк ВИВЧЕННЯ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ГРАМАТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ.....	29
Катерина Городенська КРЕМЕНЕЦЬКА ГРАМАТИКА (1638 р.) І СУЧАСНІ ГРАМАТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПОГЛЯД КРІЗЬ СТОРІЧЧЯ	34
Лілія Невідомська, Стефанія Лісняк РОЛЬ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	40
Ілона Ординська НАЗВИ УРОЧИЩ ПІВНІЧНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК СКЛАДНИК МІКРОТОПОНІМІЇ КРАЮ.....	46
Елеонора Палихата ЛІНГВІСТИЧНА ОСВІТА У БРАТСЬКИХ ШКОЛАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ	52
Галина Панчук ПИТАННЯ МОВИ В КНИЗІ АНДРІЯ СОДОМОРИ «БЕСІДИ П(Р)ОДУМКИ»	57
Ольга Підлубна ВИКОРИСТАННЯ ЗАПИТАНЬ ПІД ЧАС ВЕДЕННЯ НЕСТАНДАРТНОГО РАДІООБМІНУ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ.....	61
Тетяна Савчин КЛІШЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	66
Оксана Ющишина МОТИВАЦІЙНА ТИПОЛОГІЯ ПРИЗВИЩЕВИХ НАЗВ І ПРИЗВИЩ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ	71
Леся Ящук МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКІВ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ АКТОВОЇ КНИГИ 1578 РОКУ	76
Halyna Bobak, Mariia Bobak PECULIARITIES OF BILINGUALISM AND BICULTURALISM PHENOMENA BASED ON POLITICAL SPEECHES OF JUSTIN TRUDEAU	81
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	87

ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ МОВЛЕННЄВИХ ФУНКЦІЙ АНГЛОМОВНОГО АКАДЕМІЧНОГО ПИСЬМА

У статті розглядається проблема формування компетенції студентів у англомовному академічному письмі. Запропоновано презентацію мовного матеріалу шляхом готової одиниці мовлення у формі стійких нефразеологічних словосполучень як пріоритетний метод навчання академічного писемного мовлення. Створено комплекс стійких нефразеологічних словосполучень для формування навичок і вмінь у писемному мовленні.

Ключові слова: англомовне академічне письмо, мовленнєві функції академічного письма, стійкі нефразеологічні словосполучення, комплекс навчально-методичних матеріалів.

Валентина Бебих. СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ РЕЧЕВЫХ ФУНКЦИЙ АНГЛОЯЗЫЧНОГО АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА

В статье рассматривается проблема формирования компетенции студентов в англоязычном академическом письме. Предложена презентация языкового материала путем готовой единицы речи в форме устойчивых нефразеологических словосочетаний как приоритетный метод обучения академической письменной речи. Создан комплекс устойчивых нефразеологических словосочетаний для формирования навыков и умений в письменной речи.

Ключевые слова: англоязычное академическое письмо, речевые функции академического письма, устойчивые нефразеологические словосочетания, комплекс учебно-методических материалов.

Valentyna Bebykh. MEANS OF SPEECH EXPRESSION IN ENGLISH ACADEMIC WRITING

The article deals with the problem of students' competence formation in the English academic writing. The presentation of linguistic material through a completed speech unit in the form of stable non-phraseological word combination is proposed as a priority method of teaching academic writing. A complex of stable non-phraseological word combination was created for the formation of skills and abilities in written speech.

Keywords: English Academic Writing, speech functions of academic writing, stable non-phraseological word combinations, complex of educational and methodical materials.

На початку третього тисячоліття Україна переживає складний період трансформації суспільного розвитку й радикальних перетворень у галузі освіти, намагаючись вийти на рівень європейських та світових стандартів. Організація підготовки творчої особистості майбутнього фахівця передбачає залучення студентів до наукової роботи протягом усього періоду навчання в університеті. Формування навичок аналітично-синтетичного опрацювання інформації, мета якого – отримання узагальненої характеристики документу, що розкриває логічну структуру та найсуттєвіший зміст, є спільним завданням викладацького складу ВНЗ. Як при анотуванні, так і при реферуванні наукових текстів відбувається фізичне скорочення первинного документу при збереженні його основного смислового змісту. Інструментом для цього є відповідні мовні та мовленнєві засоби як в рідній, так і в іноземних мовах. А тому становлення практики викладання академічного письма іноземною мовою у ВНЗ України робить актуальним обговорення різних стратегій побудови відповідних змістових модулів та навчальних матеріалів.

Проблема навчання писемного мовлення у вищих навчальних закладах була в центрі уваги таких вітчизняних і зарубіжних методистів як Г. Г. Бедросова, Т. В. Глазунова, Я. М. Колкер,

О. В. Пінська, Р. І. Похмелкіна, Т. Hedge, R. R. Jordan, S. L. Langosch, A. Raimes, J. M. Reid, R. Sholes, R. Slaughter, M. Stephens, J. M. Swales, W. Tanner, Ch. Tribble, S. Webb, A. C. Winkler та ін. Проте проблему навчання старшокурсників написання текстів різних жанрів академічного мовлення англійською мовою досліджено і висвітлено недостатньо.

Таким чином, необхідність дослідження цього питання та розробки комплексу початково-методичних матеріалів для навчання академічного письма ґрунтується на тому, що академічне письмо входить до структури науково-дослідних компетенцій, які відповідно до державних освітніх стандартів повинні безперервно формуватися на всіх етапах навчання у ВНЗ.

Мова і стиль наукового дослідження характеризується чіткістю, використанням притаманного окремій галузі науки поняттєвого апарату. У ході вивчення вітчизняної та англомовної лігвістичної і методичної літератури за темою дослідження були визначені такі стильові особливості академічного писемного мовлення: більша уніфікація та менша індивідуалізація лексичних одиниць і граматичних засобів порівняно з художньою літературою; стандартизація граматики, орфографії та пунктуації; орієнтована на читача організація матеріалу; чітке формулювання ідеї, яка підтримана різного роду додатковою інформацією; стандартизація оформлення кожного конкретного жанру писемного мовлення. Вищевказані характеристики є загальними для текстів усіх жанрів академічного писемного мовлення.

Тексти-зразки для комплексу початково-методичних матеріалів вибиралися з урахуванням комунікативного наміру, автентичності та професійної спрямованості. У результаті опрацювання автентичних англомовних джерел були відібрані жанри *академічного письма* відповідно до наукових робіт, різних за своїм характером, рівнем складності та змістом, які студенти виконують протягом навчання у вищому навчальному закладі. Основні жанри наукових досліджень – конспект, реферат, реферативний огляд, анотація (до статей, авторефератів, монографій, інших видань), резюме, тези, повідомлення й доповіді, курсова (навчально-дослідна робота), дипломна (дипломний проект), магістерська робота, науковий звіт, наукова стаття, рецензія, відгук.

Підготовлений комплект початково-методичних матеріалів містить в собі автентичні зразки наукових текстів фінансово-економічного характеру, звітів та анотацій, різних за функціональним призначенням (*довідкові та рекомендаційні*) та за обсягом і глибиною (*пояснюючі, описові та реферативні*). Оскільки особливу роль у дослідженні відіграють *методи аналізу, синтезу, порівняння, класифікації, моделювання*, значна увага приділена необхідним для цього мовним та мовленнєвим засобам. Для вираження тієї чи іншої мовленнєвої функції представлені різні мовні засоби: кліше для формулювання думки (*послідовність викладу, ступінь вірогідності, зіставлення, протиставлення, доповнення, уточнення, узагальнення, висновок, ілюстрація до сказаного, перехід до нової думки*); способи реферативного викладу тексту (*цитування, перефразування, заміщення*); засоби текстового зв'язку.

Зупинимося на тих, які є найбільш вживаними. У науковій літературі, як правило, необхідно давати визначення тим чи іншим явищам. Два типових способи запису визначення, які використовуються, є: *Scarlet fever is a syndrome caused by infection with toxin-producing group A β -hemolytic streptococci and primarily affects children between the ages of five and fifteen*. Тобто вони виражені у формі – *X is a Y that . . .* та *A Y that . . . is X*. Інші засоби для вираження визначення є: *X is called . . .*, *X is known as . . .*, *X may be defined as . . .*, *X is a type of Y that/which . . .*, *A type of Y which . . . is X*.

Послідовність, або порядок, має важливе значення в опису процесів. Деякі загальні вирази, які можна використовувати, щоб вказати послідовність: *First, The first step is . . ., To begin with, . . . begins with . . ., At the same time, During . . ., Secondly, Thirdly, etc. After this, Next, The next step is, Finally, In the last stage, The last step is to . . .*

Для коментування тенденцій і подій, показаних у вигляді графіків, можуть бути використані наступні фрази: *The graph/Figure 1/chart/diagram shows...*

Sales/Price/Exports increased (grew/rose/), declined (dropped/fell) slightly.(gradually./steadily/dramatically./sharply./suddenly. From Table 1/ Figure 2 it can may be seen (concluded/ shown/estimated/calculated / inferred).

Критичне висловлювання включає в себе встановлення зв'язків між ідеями вашої теми і дає пояснення, чому речі відбуваються саме таким чином. У критичному висловлюванні ви повинні вказати причини і дати пояснення. Є багато різних способів, якими ви можете виразити ці пояснювальні відносини, наприклад, з використанням наступних фраз: *There are several reasons why . . . The first reason why . . . is . . . First of all, . . . The second reason why . . . is . . . Secondly, . . . The most important . . . Besides... Another reason is . . . As... Because... Since...*

Аргумент являє собою висловлювання певної точки зору, яке підтримується доказами разом з вказівками причин. Ваше твердження, швидше за все, є спірним: ви вірите в це, але інші можуть не погодитися. Мета вашої аргументації показати, що ви маєте рацію. Як правило, загальне твердження є фактом, проте в науковій літературі часто стверджується обережно. Мовленнєві засоби, які ви можете використовувати, щоб довести ваші аргументи, є наступні: *Some people (X) maintain(s)/ argue(s)/ believe(s)/claim(s)/ point(s) out/ seem(s) to believe that. . . It is the view of X... It can be argued... It might be said... According to...*

Доводячи свою точку зору, вам потрібно коментувати і оцінювати ідеї, про які ви дізналися або читали в роботах інших. Як правило, вам необхідно пред'явити докази і пояснити, чому ці докази підтримують вашу точку зору. При цьому ви можете: представити свою точку зору; коментувати чийсь точку зору позитивно чи негативно. Ось кілька прикладів мовленнєвих засобів, які ви можете використовувати, щоб показати вашу позитивну або негативну оцінку ідеї інших людей: *Positive evaluation – X is certainly correct in saying that . . . X is accurate when he says that . . . X may be right... One advantage of X is . . . Another point in favour of X is . . . Negative evaluation – One of the main arguments against X is that . . . One (main) disadvantage of X is ... Another point against X is ... A further argument against X is ... One other disadvantage of X is ... One objection to this argument is ...*

Одним з поширених функцій в науковій літературі є порівняння і зіставлення, тобто написання про подібності і відмінності. Існує багато способів вираження порівняння і контрасту англійською мовою: *The similarities: It is like ... They are similar. It is similar to ... It is the same as ... It resembles ... It is as expensive as ... The differences: It differs from ... It is unlike ... It and another company differ. It is different from ... It contrasts with ...*

Ваші твердження можуть бути підкріплені прикладами. Слова і фрази, які можна використовувати, щоб вказати про те, що ви підтверджуєте свою точку зору: *This. . . is shown (exemplified, illustrated by . . . For example, For instance, This is shown by the following examples: The following are examples of this: The following is a case in point:...*

Після представлення вашої точки зору, оцінки можливих варіантів, підкріплення доказами, у вас виникає необхідність зробити висновки. Головна функція висновку є підтвердження про те, що основна мета тексту була досягнута. У всіх випадках у вашому висновку буде зроблене узагальнення. Ви можете мати різну ступінь впевненості щодо тверджень, які ви робите. Заключний розділ повинен: згадати питання, підняті у вступі – нагадати читачеві про ваше завдання; узагальнити питання, що порушувалися в основній частині тексту; прийти до однозначного висновку. Під час екзамену або при іншого виду оцінюванні, висновок повинен бути зроблений про те, що питання було розглянуто повністю. Для цього слід використати такі вирази: *To sum up, To conclude, To summarize, In conclusion, Therefore, Thus, On this basis, Given this, It can/may be concluded/deduced/inferred that...Finally, we/may say.. It can/may be said that....* Багато висновків, особливо після наукових звітів, закінчуються рекомендаціями або пропозиціями стосовно подальшої роботи: *. . . is needed. . . . must be done. It is strongly recommended that . . . . . should be done. . . . is strongly recommended. It is recommended that... It is advisable to... . . . could/might/may be considered.*

Можуть бути випадки, коли ви бажаєте передати зміст близько до оригіналу, але не хочете цитувати слово в слово. Перефразування є вирішенням цієї ситуації. Перефразування є альтернативою прямого цитування. Ось деякі вирази, які можна використовувати для

посилання на чийось роботу, яку ви перефразовуєте: *The work of X indicates that . . . The work of X reveals that . . . The work of X shows that . . . As X has indicated . . . A study by X shows that . . . X has expressed a similar view. X concludes that . . . X argues that . . . X discovered that . . . Research by X suggests that...*

Сформований комплект начально-методичних матеріалів забезпечить ефективність навчання академічного письма студентів немовних ВНЗ. Опрацювання текстів з метою написання до них анотацій розширить словниковий запас студентів у певній сфері, сформує відчуття жанру і забезпечить належну підготовку до здачі іспитів та вступних випробувань на ступінь магістра та до аспірантури. Зразки жанрів наукових текстів можуть бути опорними для оформлення власних пошукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва Е. В. Навички та вміння, необхідні для реалізації академічного письма / Е. В. Васильєва. – К. : Правові джерела, 2003. – Вип. 1. – С. 287–293. – (Мова. Культура. Бізнес).
2. Максимук В. М. Англійська мова для аспірантів та науковців гуманітарно-природничих спеціальностей університетів. "English for PhD Students" : підручник / В. М. Максимук, Р. І. Дудок. – [2-ге вид., оновлене та доповнене] . - Львів : Астролябія, 2012. – 240 с.
3. Behrens Laurence, Rosen Leonard J. A. Sequence for Academic Writing (5th Edition) / Laurence Behrens , Leonard J. Rosen. – London: Longman, 2011. – 384 p.
4. Neil Murray. Writing Essays in English Language and Linguistics / Murray Murray. – New York : Cambridge University Press, 2012. – 236 p.
5. Silvia Paul J. How to Write a Lot: A Practical Guide to Productive Academic Writing / Paul J. Silvia. – New York : Amer Psychological Assn, 2007. – 149 p.
6. Soles Derek. The Essentials of Academic Writing / Derek Soles. – New York : Wadsworth, 2009. – 456 p.

Стаття надійшла до редакції 21.09.2018 р.

ГРАМАТИЧНЕ ЗАСВОЄННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ДІЄСЛІВНІЙ ПІДСИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті аналізується поведінка англіцизмів-дієслів у граматичній системі української мови, зокрема їх адаптація до граматичних норм мови-реципієнта, певні особливості узгодження запозичень із успадкованими словами, а також характер впливу чужомовних елементів на мікроструктуру мови-одержувача.

Ключові слова: безпосередній англіцизм, опосередкований англіцизм, афікс, граматична категорія, граматичне значення.

Ярина Бытківская. ГРАММАТИЧЕСКОЕ ОСВОЕНИЕ АНГЛИЙСКИХ ЗАЙМСТВОВАНИЙ В ГЛАГОЛЬНОЙ ПОДСИСТЕМЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

В статье анализируется поведение англицизмов-глаголов в грамматической подсистеме украинского языка, в частности их адаптация к грамматическим нормам языка-реципиента, определенные особенности согласования заимствований с унаследованными словами, а также характер влияния иноязычных элементов на микроструктуры языка-реципиента.

Ключевые слова: непосредственные англицизмы, опосредствованные англицизмы, аффикс, грамматическая категория, грамматическое значение.

Yaryna Bytkivska. GRAMMATICAL ADAPTATION OF ENGLISH LOAN WORDS INTO THE VERB SUBSYSTEM OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article tackles the issue of the behavior of English loan-words (verbs) in the morphological system of the Ukrainian language. It particularly covers the issue of their adaptation to the grammatical norms of the target language, collocation with domestic lexemes, as well as the influence of foreign elements upon the microstructures of the target language.

Keywords: direct englicism, mediated englicism, affix, grammar category.

Активне поповнення української лінгвосистеми англійськими запозиченнями внаслідок глобалізаційних процесів, а також вплив нової лексики на мовну свідомість носіїв української мови зумовлює пильний інтерес мовознавців до цієї проблеми. В україністиці явища запозичення висвітлені в працях Ю. Жлуктенка, Б. Ажнюка, О. Муромцевої, С. Семчинського, Н. Клименко, Є. Карпіловської, Н. Скибицької, О. Стишова, В. Сімонок, А. Гудманяна, О. Чередниченко, А. Архипенко, Г. Сергєєвої, Л. Кислюк, І. Каминіна та ін. І все ж, попри динаміку збільшення кількості праць у дослідженні запозичень, перед мовознавцями залишається ще низка питань, які потребують системного вивчення. Серед них актуальним є глибший аналіз характеру змін у мікроструктурах мови-одержувача, зумовлених входженням і функціонуванням елементів відмінної граматичної мовної системи.

Метою запропонованого дослідження є вивчення англійських дієслів, які під впливом складної системи дієслівної парадигми набувають нового оформлення і необхідного категорійного значення, граматичних категорій виду, стану, способу й часу та відповідної синтаксичної позиції.

Пласт лексем англійського походження у лексичному складі сучасної української мови представлений двома основними групами: 1) власне англіцизмами, або безпосередніми англіцизмами, – запозиченими шляхом транскрипції чи транслітерації англійськими лексемами, які пристосувалися до граматичних норм української мови і набули відповідно до свого звукового складу, зокрема кінцевих фонем, необхідних граматичних категорій, та 2) опосередкованими англіцизмами (ОА) – англійськими лексемами, які на ґрунті мови-реципієнта набули нових словотворчих і формотворчих питомих формантів.

Категоріальне значення процесуальної дії увиразнюється семантикою мотивувальних основ, формами новотворів у дієслівній парадигмі та їх валентністю, що дозволяє зарахувати ОА-дієслова до лексико-семантичних груп дієслів української мови [3, с. 158]. На основі зібраного матеріалу можемо стверджувати, що англійські запозичення, які функціонують у сучасній українській мові як дієслова, утворюють дві домінантні групи: дієслова стану (*бізнесувати, даблити, дайвувати, енджоювати, найтувати, панкувати, попсувати, релаксувати*) та дієслова фізичної дії (*атачити, брейкати, бутити, есемесати, обхайрати, постити, сейлити, юзати, шопінгувати*). Такий поділ є умовний, оскільки немає чіткої межі між окремими семантичними групами, які водночас поєднують у собі власні лексичні мікрогрупи із вужчими, конкретнішими значеннями [4, с. 404; 3, с. 158].

Семантика дієслівних утворень у поєднанні з морфологічними і синтаксичними ознаками вказує на відношення дії, названої дієсловом, до об'єкта. Категорія перехідності / неперехідності виявляється у ОА-дієсловах не завжди чітко, оскільки більшість таких новотворів мають невеликі рамки валентності, зумовлені дифузністю семантики. Певні ознаки перехідності / неперехідності, які є властивими для питомих дієслів, стосуються й аналізованої лексики. Зокрема, показником грами неперехідності є морф *-ся* (*задредитися, надринькатися, наблютузитися, попіаритися, поститися, початитися* тощо), а також семантична належність до дієслів стану, а не дії (*найтувати, попсувати, релаксувати, сейшенити, драйвувати*), дієслів із семантикою руху (*дайвувати*), до дієслів зі значенням роду діяльності (*бізнесувати, хакерувати*). Показниками грамом перехідності є морфи *-и* (*антрейдити, атачити, піарити, юзити, сейлити*), *-ува* (*-юва-*) (*відфейсувати, дизайнувати*), приналежність до дієслів мовлення (*аскати, аскнути*). Трапляються непрямо-перехідні ОА-дієслова, в семантиці яких дія опосередковано спрямована на об'єкт: *клікати* (курсором миші), *енджоювати* (лайфом, життям).

Семантика ОА за аналогією з питомими, наповнена відношенням стану чи дії, вираженої дієслівною формою до дійсності [3, с. 191]. У зібраному матеріалі поширеними є контексти, в яких функціонують ОА дійсного способу: *Український футболіст показав, як релаксує біля басейну* (www.sector.depo.ua); *Про сюжет спойлерити не буду, але скажу, що деякі деталі в описах є важливими для сюжету* (www.goodreads.com/review/show).

У наступних прикладах увиразнюються модальні значення, зокрема прохання, побажання, заклик тощо, що свідчить про наявність категорії способу: *Клікни – побачиши світ* (Реклама та ТБ).

Подані приклади ілюструють здатність аналізованих лексем утворювати основні форми часу: 1) *Коли пообідала, повернулась до книгозбірні, сіла за комп'ютер і залогінилася* (Моєс Джоджо, «До зустрічі з тобою», перекл. з англійської); 2) *Українські хлопці дрінькають суворіші напої - ...горілку, віскі, пиво і каву, каву, каву* (Книжник, 2001, №3); 3) *«Океан Ельзи» початиться з фанами* (Експрес № 69, 2006). Поряд зі значенням категорії часу виражаються також родові (1), особові (2) і числові (2, 3) значення.

Ознаку реалізованої, цілісної дії ОА-дієслова набувають шляхом приєднання префіксів, більшість з яких забезпечує не тільки аспектуальне значення. Разом зі словотворчими суфіксами вони накладають на семантику дієслів нові відтінки, посилюючи відмінність у змістовому навантаженні не лише між мотивувальними і похідними, але й різницю стосовно більш абстрактних англійських етимонів [5, с. 52].

Одним із найбільш продуктивних у творенні ОА-дієслів доконаного виду є префікс *за-*, який у поєднанні з граничними дієсловами зумовлює значення реалізованої граничності, досягнутого результату, а відтак здатний формувати префіксальні видові пари, зокрема, *антрейдити – заантрейдити*.

У комп'ютерному жаргоні переважають опосередковані англіцизми-дієслова як адаптовані форми англомовних команд. На нашу думку, швидкий спосіб виконання команд зумовлює використання відповідних дієслів у перфективній формі, тим більше, що значення доконаної дії присутнє в семантиці етимонів. Порівн.: *забанити* (*to ban* – заборонити), *залогінитися* (*to log in* – зареєструватись), *засейвити* (*to save* – зберегти). У таких утвореннях використання питомого

префікса за- підсилює результативне значення: *З яких причин користувача форуму можуть забанити?* (www.ua-businessclub.org); *Тільки зареєстровані користувачі можуть писати коментарі. Будь-ласка, зареєструйтесь чи зареєструйтесь* (Могилянський портал www.bo.net.ua).

Продуктивним у процесі перфективації ОА-дієслів є префікс по-, який реалізовує значення обмеження дії певним часовим проміжком [5, с. 234]: *попіарити, подизайнити, подрайвувати*. Напр.: *Жінки на 8-е березня зможуть подрайвувати у Львові а «Ралі Пань»* (<http://vgolos.com.ua>); *...бо ж канікули, сам розумієш, часу багато, можна трохи подизайнити* (www.samvydav.net). Активним є використання префікса по- у комплексі із постфіксом -ся, що є маркером зворотності: *поблютузитись, попіаритись, початитись*. Напр.: *«Океан Ельзи» початиться з фанами* (Експрес № 69, 2005).

Аспектуальне значення в ОА *приатачити* виражає префікс при-. Водночас дієслово – мотиватор *атачити* (*to attach* – прикріпляти, приєднувати), містить значення «зумовлювати наближення об'єкта до об'єкта», яке підсилюється просторовим значенням префікса при- – значення наближення та приєднання [5, с. 236].

У жаргонному утворенні *скомпілити* видове значення реалізоване за допомогою префікса с- (інваріанта префікса з-), яке в аналізованому ОА конкретизується зі значенням результату дії, зокрема зміни в об'єкті відповідно до внутрішньої межі, на яку вказує мотиватор [5, с. 213]. Напр.: *Пишеться ДЛЛ, яку треба буде скопіювати як під віндами, так і під ніксами...* (www.real-tkclub.jrg.ua).

Серед ОА-дієслів доконаного виду поширені одиниці, утворені префіксально-суфіксально-постфіксальним способом. Зокрема, результативне значення префікса на- у дериваті *надринькатися* (напитися) набуває відтінку інтенсивності дії. Полісемантичний префікс об-, окрім просторового значення у сленгізмі *обхайратися* (обстригтися), має власне результативне значення, пов'язане із результативним типом фазових відношень із мотиватором [5, с. 226]. У дериватах *проантрейдитись* (*перейти на новий якісний рівень*), *пропіаритись* (*здійснити піар щодо себе чи взаємно*) спостерігаємо результативне значення префікса про-, конкретизоване як одноразовий вияв дії або її результат. Напр.: *Звільнення Сенцова можливе тоді, коли Путін схоче пропіаритись - політичний експерт* (newsonline24.com.ua).

Поширеними одновидовими дієсловами доконаного виду є безпрефіксні деривати із суфіксом -ну- (-ону-), який також додає відтінку однократності: Порівн.: *Якщо не виходити з помешкання, викинути телевізор, а на фейсбуці відстежувати появу лише розумних думок і фоток своїх друзів «на фоні», щоб лайкнути їх чимивидше, - життя видається рожевим.* (Олександр Коваль, Жлобологія, с. 190); *Як з цим боротись і що за стандарт такий убитий, що лізе на телевізійні частоти... Хелпонтіть, пліз!* (www.pda.mabila.ua).

Більшу частину мікрогрупи одновидових вербатів недоконаного виду становлять ОА-дієслова із афіксами -а- та -и-. Напр.: *Маючи непереборне бажання і далі задурно «юзати» інтернет-простір, спритник вдався до хитрощів* (Експрес № 48, 2006); *Це блискучий текст, видатний насамперед головною ідеєю і своєю принадою, яку я не буду спойлерити, щоб не зіпсувати вам читання* (<https://www.goodreads.com/review/show>).

У цій мікрогрупі лише третину становлять дієслова, утворені за допомогою суфікса -ува-, який вважається найбільш продуктивним у оформленні іншомовних слів і забезпечує двовидову ознаку [2, с. 231, 233]. Натомість у зафіксованих лексемах цей афікс виконує свою основну функцію імперфективації, якою забезпечує питомі дієслова. Напр.: *«... ніж проводити час у квартирі Акона, волів енджоявати лайфом тут»* (Л. Дереш, Намір!); *«Дайвінг для незрячих – не жарт... адже ми якщо «дайвуємо», то насамперед заради незабутніх картинок підводного світу»* (<https://dt.ua/SOCIETY>); *«У Києві нещодавно провели диспут на тему «Бізнесувати легко, чесно вести бізнес – важко»* (www.uspishnaukraina.com.ua).

Дотичним до категорії виду у вираженні аспектуальних значень є семантичний розряд дієслів, що отримав назву «роди дієслівної дії» і тлумачиться як «граматична категорія, основу якої становлять пари дієслів, одне з яких характеризується додатковим значенням повторюваності, розподільності, однократності» [5, с. 103].

Так, опосередковані англiцизми-дiєслова поповнюють парадигму лексем обмежувального дiєслiвного роду, в яких на семантику невеликої тривалостi дiї, обмеженої певним часовим промiжком, указує префiкс по- [5, с. 128]: *поблутузитись, подизайнити, подрайвувати*. Значення точно окресленої тривалостi виявляють опосередковані англiзми з префiксом про-, що виражають тривало-обмежувальну дiю [5, с. 129]: *пропiарити*.

Загальнорезультативний рiд дiї властивий дiєсловам англiйського походження, у яких вона досягає результату, передбаченого значенням основи мотиватора. Сюди належать похiднi, утворенi за допомогою префiкса за-: *заантрейдити, задредитись, заешитемеелити, засейвити, залогiнитись*.

Однократний дiєслiвний рiд, що вказує на виконання дiї один раз, поповнився дiєслiвними утвореннями, у яких на одноактну дiю вказує продуктивний у сленгових дiєсловах суфiкс -ну- (-ону-) *аскнути, дрiнькнути, делiтнути, есемеснути, iнсертнути, клiкнути, хелпнути*.

Тотальнооб'єктний рiд дiї представлений тiльки одним дiєслiвним утворенням сленгового характеру *обхайрати* та його похiдним *обхайратися*, в яких яскраво виражене просторове значення охоплення дiєю певної площини [5, с. 137].

Сленгiзм *вiдфейсувати* поповнив iнтенсивно-результативний рiд, iнтенсивнiсть семантики пiдсилив префiкс вiд-.

Фiнально-негативний або ж пейоративний рiд дiєслiвної дiї репрезентований дiєсловом *надринькатися*, що вiдповiдає найбiльш поширенiй моделi творення вербатiв цього роду – за допомогою префiкса на- та постфiкса -ся.

Значення дiї, виконаної повторно, подекуди з метою змiни первинного результату такої самої або iншої дiї, несуть у своїй семантицi ОА-дiєслова *перекомплiти, переконекчувати* в яких виразником повторностi є префiкс пере- і визначає їх мiсце у групi вербатiв дiєслiвного роду з семантикою вторинної (повторної) дiї [5, с. 142]. До цього ж числа вiдносяться лексеми *ребутнути* та *реiнсталити*, у яких маркером повторностi дiї є префiкс ре-.

Сленговий опосередкований англiцизм *намилити*, як і його питомий омонiм, вiдноситься до результативного дiєслiвного роду. Сюди ж належить дiєслово *скомплiти*, поширене у комп'ютерному жаргонi. Виразником результативностi є префiкс с-, який також виконує функцiю перфективностi.

Невелику групу у цiй категорiї становлять опосередковані англiцизми-дiєслова, утворені постфiксом -ся, або ним у поєднаннi з суфiксом -и- що вiдносить їх до дiєслiвних родiв зi значеннями взаємно-зворотної дiї: *лiнкуватися, блутузитися, пiаритися, чатитися*; та власне-зворотної дiї *обхайратися*.

У дiєслiвнiй парадигмi опосередкованих англiцизмiв утвердились дiєприкметниковi форми минулого часу з суфiксами -н-(ий), -ен-(ий), утворені вiд iнфiнiтивних основ перехiдних дiєслiв на -и- (*зарарити-зарарений, пропiарити-пропiарений*), -а- (*юзати, юзаний, поюзати-поюзаний*) та дiєприкметники з суфiком -т-, утворені вiд iнфiнiтивних основ на -ну- / -ану- (*хакнути-хакнутий*). Напр.: *Пропiаренi Матiосом прикордонники Буковини у пiдсумку засудженi не за хабар, а шахрайство* (nashigroshi.org); *Хакнута пошта Кисельова. Як українські колаборацiонiсти «паляться»* (texty.org.ua).

Таким чином, синтетична природа української мови зумовлює переосмислення кiнцевих фонем англiйських запозичень як флексiй, що сприяє пристосуванню англiцизмiв до граматичних категорiй сучасної української мови та набуття вiдповiдних граматичних значень. Опосередковані англiцизми повнiстю пiдпорядковуються граматичним нормам мови-одержувача та за допомогою наявних граем розширюють семантику необхідними граматичними значеннями.

ОА вербати адаптовані до моделей українських дiєслiв за допомогою вiдповiдних граматичних і словотворчих формантiв, тому повнiстю пiдпорядковуються її граматичним категорiям. Вони набувають необхідних граем способу, особи, числа і роду та розширюють семантику вiдповiдними граматичними значеннями.

У твореннi перфектних форм ОА-дiєслiв задiяний найбiльш продуктивний спiсiб внутрiшньодiєслiвного слово- і формотворення – префiксацiя. Питомі префiкси увиразнюють

не тільки аспектуальне значення ОА-вербатів, а й сприяють їх значеннєвому розгортанню додатковими словотвірними значеннями, специфічно трансформуючи семантику твірної основи. Це зумовило віднесеність перфектних форм новотворів до подібних питомих дієслів зі спільними родами дієслівної дії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валюх З. О. Словотвірна парадигматика іменника в українській мові: [монографія] / Зоя Орестівна Валюх. – Київ-Полтава : АСМІ, 2005. – 356 с.
2. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови / І. Вихованець, К. Городенська. [за ред. І. Вихованця]. – К. : Унів. Вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : [підруч для студентів вищ. навч. закладів] / Горпинич В. О. М.- К. : ВЦ «Академія», 2004. – 336с. – (Альма-матер).
4. Грищенко А. П. Сучасна українська літературна мова : [підручник] / Грищенко А. П. , Мацько Л. І., Плющ М. Я. та ін.; [за ред. А. П. Грищенка]. – [2-ге вид., перероб. і допов]. – К. : Вища шк., 1997. – 493с.
5. Соколова О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / О. Соколова. – К. : Наукова Думка, 2003. – 285 с.

Стаття надійшла до редакції 22.09.2018 р.

ГІПЕРО-ГІПОНІМІЧНІ ВІДНОШЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ АСТРОНОМІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті розглянуто особливості гіперо-гіпонімічних відношень в українській астрономічній термінології першої третини ХХ століття. Здійснено аналіз структури родо-видових зв'язків та наведено характерні приклади гіперо-гіпонімічних груп, що функціонують в астрономічній терміносистемі досліджуваного періоду.

Ключові слова: українська астрономічна термінологія, гіперонім, гіпонім, родо-видові зв'язки.

Оксана Богуш. ГИПЕРО-ГИПОНИМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В УКРАИНСКОЙ АСТРОНОМИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

В статье рассмотрены особенности гиперо-гипонимических отношений в украинской астрономической терминологии первой трети ХХ века. Осуществлен анализ структуры родо-видовых связей и приведены характерные примеры гиперо-гипонимических групп, которые функционируют в астрономической терминосистеме исследуемого периода.

Ключевые слова: украинская астрономическая терминология, гипероним, гипоним, родо-видовые связи.

Oksana Bohush. HYPER-HYPONIMIC RATIO IN UKRAINIAN ASTRONOMICAL TERMINOLOGY

The features of hyper-hyponymic relations in the Ukrainian astronomical terminology of the first third of the twentieth century are considered in the article. An analysis of the structure of the generic-species links is carried out and characteristic examples of hyper-hyponymic groups functioning in the astronomical terminology of the investigated period are given.

Keywords: Ukrainian astronomical terminology, hyperonim, hyponomy, generic-specific relationships.

Сьогоднішній етап українського термінотворення характеризується тенденцією до впорядкування й унормування всіх терміносистем. Показовим у цьому плані є явище гіперо-гіпонімії, оскільки терміни як спеціально створені номінативні одиниці не тільки виражають суть поняття, а й передають зв'язки між лексемами – родо-видові, частини й цілого, суміжності у просторі або часі. На думку українського мовознавця М. П. Кочергана, гіпонімія – це «найбільш фундаментальні парадигматичні відношення, за допомогою яких структурується словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднуються в тематичні й лексико-семантичні групи і поля» [8, с. 269]. На важливості родо-видових відношень, що охоплюють усю спеціальну лексику, наголошує й Г. А. Матліна, протиставляючи їх синонімії та антонімії [13, с. 86].

Наявність гіперо-гіпонімічних відношень є найяскравішим свідченням системності будь-якої термінології, через що питання визначення родо-видових зв'язків усе більше привертає увагу науковців. Гіперо-гіпонімію в термінології досліджували Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин [5], Д. С. Лотте [6], Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк [16], родо-видові відношення в сучасних українських терміносистемах описували С. З. Булик-Верхола, Ю. В. Теглівець [3], І. В. Волкова [4], І. О. Литовченко [11], Н. В. Руколянська [20] тощо.

Українська астрономічна термінологія (далі УАТ) вже була об'єктом наукового зацікавлення. Окремі аспекти астрономічної лексики досліджували О. М. Тріль [22],

Г. М. Наєнко [15], І. Р. Процик [17]. Про сучасний стан астрономічної терміносистеми української мови йдеться в розвідці А. Ф. Соломахіна [21]. Комплексне вивчення астрономічної термінології кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. здійснено у кандидатській дисертації на тему: «Українська астрономічна термінологія кінця ХІХ – першої третини ХХ століття: генеза, структура, системна організація» [1].

Однак усебічного опису потребує гіперо-гіпонімічна парадигма, яка відіграє важливу роль в організації астрономічної терміносистеми, адже вивчення родо-видових зв'язків сприятиме кращому пізнанню системних відношень астрономічної термінології, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Метою статті є виявлення гіперо-гіпонімічних відношень в УАТ першої третини ХХ століття. Для аналізу обрано четверту частину словника Володимира Левицького «Матеріали до фізичної термінології», що мала назву «Акустика і оптика. Астрономія і космографія», видану у Львові в 1902 році, та третю частину словника математичної термінології Федора Калиновича та Григорія Холодного «Астрономічна термінологія й номенклатура», видану в Харкові у 1931 році.

Гіпонімічна парадигма є однією з найважливіших категорій, яка структурує астрономічну термінологію й виступає засобом тематичної організації цієї терміносистеми.

Д. С. Лотте виділяє такі «основні правила поділу понять, які перебувають у родо-видових відношеннях: 1) підстава поділу (тобто ознака, за якою відбувається поділ обсягу поняття) має залишатися однією і тією ж самою під час утворення будь-якого видового поняття; 2) обсяги видових понять повинні вичерпувати обсяг родового поняття» [6, с. 29].

У гіперо-гіпонімічні зв'язки вступають термінні одиниці, які виражають ту саму семантичну ознаку з різним ступенем конкретизації: гіперонім позначає родове поняття, гіпоніми – конкретні видові поняття. Наприклад, астрономічний термін *аномалія* зі значенням «кут, в якому буває планета в пункті найбільшого віддалення від Сонця¹» [2, с. 34] є гіперонімом до гіпонімів: *відосередня (ексцентрична), правдива (справжня), середня, тяжіння*;

термін *астрономія* зі значенням «наука про звізди» [9, с. 28] виступає гіперонімом до гіпонімів: *дослідна (спостережна), зорева, кульова (сферична), описова, помічательна, практична, теоретична, фізична*;

термін *бігун* зі значенням «точка на небозводі, куди переходить вісь Землі, продовжена до безконечности» [23, т. 1, с. 309] виступає гіперонімом до гіпонімів: *екліптики, затьмовий, земний, небесний, південний, північний, світовий*;

термін *висота* зі значенням «кут від горизонтальної площини до світила, яке спостерігають» [14, с. 22] є гіперонімом до гіпонімів: *бігунова, відповідна, геоцентрична (землеосередкова), кульмінаційна, меридіанна (південникова), рівникова, умовна*;

термін *орбіта* зі значенням «дорога обігу якого-небудь небесного тіла» [9, с. 22] виступає гіперонімом до гіпонімів: *абсолютна (безпоглядна), видима, видовжена (витягнена), гіперболічна, еліптична, збурена, Кеплерівська, колова, параболічна, проміжна*; термін *південник* зі значенням «поздовжній круг, що перетинає рівнолежник і переходить через оба бігуни» [12, с. 22] є гіперонімом до гіпонімів: *галактичний, земний, місцевий, небесний, нульовий*;

термін *рік* зі значенням «час, якого потребує наша Земля, щоби по своїй дорозі оббігти раз довкола Сонця та повернути назад на давнє місце» [18, с. 90] є гіперонімом до гіпонімів: *астрономічний, високосний, віковий, громадянський, звичайний, зоровий, Касянів, новий, Платона, побутовий, світловий, сидеричний, синодичний, сонцевий, тропічний, уявний, юліанський*;

термін *телескоп* зі значення «прилад, при помочи якого далекі предмети (звізди) видаються нам близькими» [9, с. 296] виступає гіперонімом до гіпонімів: *апланетичний, баштовий, вертикальний, горизонтальний, дзеркальний, нерухомий*;

¹ Збережено правопис авторів, зафіксований у друкованих джерелах другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.

термін *широта* зі значенням «дуга меридіана між екватором і даною точкою» [14, с. 56] є гіперонімом до гіпонімів: *галактична, геліографічна, геліоцентрична, геоцентрична, ексцентрична, еліпсоїдна, землеосередкова, південна, північна, сонцеосередкова* тощо.

Що більше є термінів, які конкретизують значення родового поняття, то ширшим є значення гіпероніма. Наприклад, термін *зоря* охоплює 45 гіпонімів, серед яких *бігунова зоря, вечірня зоря, газова зоря, далековидна (телескопічна) зоря, довгозмінна зоря, західна зоря, зенітна зоря, змінна зоря, зоря-велетень, зоря-карлик, зоря-надвелетень, зоря-провідниця, кольорова зоря, короткозмінна зоря, мряковинна зоря, незахідна зоря, нерухома зоря, несхідна зоря, нова зоря, оманна зоря, оптично-подвійна зоря, основна зоря, періодична зоря, північна зоря, подвійна зоря, позаосева зоря, потрійна зоря, прибігунова зоря, ранішня зоря, сонцева зоря, спектрально-подвійна зоря, темна зоря, тимчасова зоря, туманна зоря, фізично-подвійна зоря, хвостата зоря* тощо.

Описуючи гіперо-гіпонімічні відношення, дослідники використовують поняття «правильні» і «неправильні» родо-видові групи [19, с. 68]. Правильними є такі групи, до складу яких входять два гіпоніми, що утворюються протиставленням за наявністю або відсутністю певної ознаки, наприклад: *велика планета – мала планета, вертикальний телескоп – горизонтальний телескоп, виразний образ – невиразний образ, новий місяць – старий місяць, правильна мряковина – неправильна мряковина, рухома зоря – нерухома зоря*.

Фактичний матеріал засвідчує переважання в УАТ досліджуваного періоду неправильних груп, до складу яких входить більше, ніж два гіпоніми. В астрономічній термінології зафіксовано приклади родо-видових відношень, що охоплюють різну кількість термінів (від трьох гіпонімів, як наприклад, гіперонім *азимут* – до 45 гіпонімів, як у гіпероніма *зоря*). Це зумовлено складністю поняттєвого апарату, що відображається в астрономічній терміносистемі.

Оскільки гіперонімом може бути поняття, схарактеризоване з різних боків, тобто за всіма можливими критеріями, гіпоніми групуємо не в одне велике родо-видове утворення, а на основі одного гіпероніма виявляємо й декілька гіперо-гіпонімічних груп за допомогою різних класифікаційних ознак, кожна з яких є підставою поділу родового поняття на видові і слугує об'єднуювальним чинником групи. Наприклад, термін *аберація* є гіперонімом у таких групах: 1) за часом: *вікова, добова, рокова (річна)*; 2) за протяжністю: *довготна, широтна*; 3) за положенням: *зорева, планетна*.

Термін *затяма* є гіперонімом у групах: 1) за положенням: *місяцева (Місяця), сонцева (Сонця), притінкова*; 2) за освітленістю: *видима, повна (цілковита), частинна*.

Термін *зоря* є гіперонімом у групах: 1) за часом сходу: *вечерова (вечірня), ранішня (ранна), сонцева (сонцевого типу)*; 2) за розміром: *велетень, карлик, надвелетень*; 3) за освітленістю: *затемнювана (затямарювана), темна, туманна*.

Термін *коло* виступає гіперонімом у групах: 1) за розміром: *велике, довготне, мале*; 2) за протилежною спрямованістю ознак: *вертикальне, горизонтальне (поземне), прямовисне (простовисне)*; 3) за розташуванням: *бігунове (полярне), меридіанне (південникове), метеорне*.

Термін *паралакса* є гіперонімом у таких групах: 1) за часом: *вікова, денна (добова), річна (рокова)*; 2) за положенням: *геліоцентрична, екваторіяльна (рівникова), землеосередкова, сонцева*.

Термін *планета* виступає гіперонімом у групах: 1) за розміром: *велика, мала, середня*; 2) за розташуванням: *внутрішня, горішня, долішня, занептунна, інтрамеркуріяльна (передмеркурна)*.

Родо-видові зв'язки в УАТ першої третини ХХ століття є складними і багатоплановими, про що свідчать випадки, коли гіпонім є гіперонімом щодо інших термінів-гіпонімів унаслідок розвитку синтагмозначень. Наприклад, гіперонім *точка* має гіпоніми: *весняна точка, виступна точка, відземна точка, відсатурнова точка, відсонцева точка, західня точка, південна точка, північна точка, присонцева точка, рівноденнева точка, східня точка* тощо. Водночас гіпонім *рівноденнева точка* виступає гіперонімом до гіпонімів: *середня рівноденнева точка, справжня рівноденнева точка*.

Термін *час* виступає гіперонімом до гіпонімів: *всесвітній час, додатковий час, загальний час, західноєвропейський час, звіздовий час, місцевий час, побутовий час, правдивий час*,

середній час, сидеричний час, синодичний час, смуговий час, сонячний час, східноєвропейський час, універсальний час, час обороту. Водночас гіпонім *сонячний час* є гіперонімом до гіпонімів: *дійсний сонячний час, середній сонячний час.*

Отже, гіпонімна парадигма є однією з найважливіших категорій, що формує астрономічну термінологію, де родо-видові відношення сприяють точнішому розкриттю значень термінів.

У терміносистемі астрономії можна простежити також зв'язок гіперо-гіпонімічних відношень із синонімічними, наприклад, термін *альbedo* входить до синонімічної пари *альbedo* – *білість* і водночас є гіперонімом синонімічних термінів *світлинне, фотографічне*; термін *висота* входить до синонімічної пари *висота* – *вишина* й одночасно є гіперонімом синонімічних термінів *екватор, рівник*; термін *помилка* входить до синонімічної пари *помилка* – *похибка* і є гіперонімом синонімічних термінів *правдоподібна, ймовірна*.

Отже, гіперо-гіпонімічна парадигма найяскравіше відображає цілісність та системність астрономічної термінології першої третини ХХ століття. Розгалужені родо-видові групи астрономічних термінів засвідчують складність номінованої системи понять астрономічної галузі. Досліджуваний матеріал є актуальний для систематизації та уніфікації астрономічної терміносистеми, що має важливе загальнонаукове значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуш О. М. Українська астрономічна термінологія кінця ХІХ – першої третини ХХ століття: генеза, структура, системна організація : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. М. Богуш. – Луцьк, 2015. – 20 с.
2. Бойків І. Словник чужомовних слів / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калнишевський, М. Трохименко; за ред. О. Бадана-Яворенка. – Київ-Харків : УРЕ, 1932. – 444 с.
3. Булик-Верхола С. З. Гіперо-гіпонімічні відношення в українській музичній термінології / С. З. Булик-Верхола, Ю. В. Теглівець // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». – 2015. – Вип. 15(1). – С. 7–9.
4. Волкова І. В. Гіперо-гіпонімічні відношення в сучасній українській фізичній термінології / І. В. Волкова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – № 745. – Вип. 49. – С. 27–30.
5. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 104 с.
6. Как работать над терминологией. Основы и методы [Пособие сост. по трудам Д. С. Лотте и Ком. науч.-техн. терминологии АН СССР]. – М. : Наука, 1968. – 76 с.
7. Калинович Ф. Словник математичної термінології (Проект). Ч. III. Астрономічна термінологія й номенклатура / Федір Калинович, Григорій Холодний. – Харків : Рад. школа, 1931. – XI. – 117 с.
8. Кочерган М. П. Загальне мовознавство / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2008. – 464 с.
9. Кузеля З. Словар чужих слів : 12000 слів чужого походження в українській мові / Зенон Кузеля, Микола Чайковський. – Чернівці : Руска Рада, 1910. – 352 с.
10. Левицкий В. Материяли до фізичної термінології. Ч. 4. Акустика і оптика. Астрономія і космографія / Володимир Левицкий // Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 8. – Вип. 2. – С. 1–12.
11. Литовченко І. О. Особливості гіперо-гіпонімічних відношень у військовій лексиці української мови / І. О. Литовченко // Філологічні студії: наук. вісник Криворізького держ. педагог. ун-ту. – Кривий Ріг, 2013. – Вип. 9. – С. 260–265.
12. Лучишин І. Наш світ: Земля, Сонце, Місяць, планетні зорі, їх вигляд та рухи (з образками) / І. Лучишин. – Львів : Громада, 1930. – 40 с.
13. Матлина Г. А. К вопросу о гипонимической группе / Г. А. Матлина // Семантика языковых единиц. – Ленинград : Изд-во Ленинград. пед. ин-та, 1975. – С. 85–88.
14. Набоков М. Є. Астрономія: [підручник для Х класу середньої школи] / М. Є. Набоков, Б. А. Воронцов-Вельяминов. – [4-те вид.]. – К. : Рад. школа, 1940. – 184 с.
15. Наєнко Г. М. Астрономічна термінологія у староукраїнських пам'ятках першої половини ХVІІ століття / Г. М. Наєнко // Українське небо 2. Студії над історією астрономії в Україні: зб. наук. праць / [за заг. ред. О. Петрука]. – Львів : Інститут прикладних проблем механіки і математики ім. Я. С. Підстригача НАН України, 2016. – С. 153–163.

16. Панько Т. І. Українське термінознавство / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
17. Процик І. Астрономічні терміни з ономастичним компонентом / Ірина Процик // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». – Львів, 2009. – № 648. – С. 78–81. – (Серія: Проблеми української термінології).
18. Раковський І. Вселенна. Начерк астрономії / Іван Раковський. – Коломия : Загальна книгозбірня, 1922. – 248 с.
19. Романова Н. П. Лингвистическая терминология в системе и развитии / Н. П. Романова, М. И. Чемерисина. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского ун-та, 1987. – 92 с.
20. Руколянська Н. Гіперо-гіпонімічні відношення в термінології кримінально-процесуального права / Наталія Руколянська // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. VII. – С. 118–120.
21. Соломахін А. Ф. Структура, функціонування та розвиток астрономічної термінології української мови (друга половина XX – початок XIX століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / А. Ф. Соломахін. – Харків, 2015. – 20 с.
22. Тріль О. М. Астрономічна лексика в історичних словниках української мови / О. М. Тріль // Українське мовознавство. – 2008. – Вип. 38. – С. 252–253.
23. Українська загальна енциклопедія : у 3 т. / [під гол. ред. І. Раковського]. – Львів, Станиславів, Коломия : Рідна школа, 1930–1935.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2018 р.

НАЙМЕНУВАННЯ ЖІНОК У «ГРАМАТИЦІ» МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО (ГРАМАТИЧНІ, ЛЕКСИЧНІ, СЛОВОТВІРНІ ОЗНАКИ)

Історію вивчення фемінітивів української мови започаткували перші слов'янські граматичні праці староукраїнської доби, серед яких визначне місце належить «Граматиці» Мелетія Смотрицького. З урахуванням відомих тоді лінгвістичних досліджень і зокрема європейських граматичних учень мовознавець зумів у своїй праці дати повний аналіз тогочасної слов'янської граматики, а в найбільшій частині «Етимологія» серед імен проаналізувати і найменування жінок. У розгляді й описі граматичних ознак фемінітивів знайшли відображення і їх лексико-семантичні та структурно-словотвірні ознаки.

Ключові слова: «Граматика» Мелетія Смотрицького, найменування жінок, граматичні, лексичні й словотвірні ознаки фемінітивів.

Марія Брус. НАИМЕНОВАНИЯ ЖЕНЩИН В «ГРАММАТИКЕ» МЕЛЕТИЯ СМОТРИЦЬКОГО (грамматические, лексические, словообразовательные особенности)

Історию изучения феминитивов украинского языка положили начало первые славянские грамматические труды староукраинской эпохи, среди которых значительное место отводится «Грамматике» Мелетия Смотрицкого. С учетом известных тогда лингвистических исследований и в частности европейских грамматических учений языковед сумел в своей работе дать полный анализ тогдашней славянской грамматики, а в наибольшей части «Этимология» среди имен проанализировать и наименования женщин. В описании грамматических особенностей феминитивов нашли отображение и их лексико-семантические, структурно-словообразовательные особенности.

Ключевые слова: «Грамматика» Мелетия Смотрицкого, наименования женщин, грамматические, лексические, словообразовательные особенности феминитивов.

Mariya Brus. NAMES OF WOMEN IN «GRAMATIC» OF MELETYI SMOTRITSKY (grammatical, lexical, word-formation signs)

The history of feminine studying in the Ukrainian language was firstly initiated by Slavic grammar works of the old Ukrainian era, among which the famous «Grammar» by Melety Smotrytskyi stands. Taking into account the well-known then linguistic studies and in particular European grammatical studies, the linguist was able to give a complete analysis of the Slavic grammar of that time in his work, and in the most part «Etymology» among the names, to analyze the names of women. In the discussion and the description of the grammatical signs of feminism were also reflected their lexical-semantic and structural-word-building features.

Keywords: «Grammar» by Melety Smotrytsky, names of women, grammatical, lexical and word-formation signs of feminitive.

Найменування жінок мають багатовікову історію в українській мові, зумовлену мовними й позамовними чинниками, збагачену багатьма внутрішніми й зовнішніми лінгвальними впливами. На сучасному етапі питання фемінотворення і феміновживання набувають особливої актуальності у зв'язку з необхідністю кодифікування й нормування такої категорії найменувань, введення їх до загального літературного мовлення.

Фемінітиви староукраїнської мови мають уже тривалу історію вивчення. Це стосується всіх наукових праць, де мали місце староукраїнські найменування жінок [2, 3, 4]. Особливо вагомими є найдавніші книги, а саме староукраїнської доби – періоду найбільшого національно-культурного піднесення в Україні від зародження й становлення власної

державності. Це граматичні й лексикографічні праці Л. Зизанія, М. Смотрицького, І. Ужевича й інших учених та видатних діячів [1, 5, 6, 7]. А на базі конкретних наукових праць староукраїнської доби фемінітиви ще не досліджувалися, і не з'ясовувалася її роль у вивченні апелятивів зі значенням особи жіночої статі, що й актуалізувало проблематику.

Метою вказаного дослідження стало з'ясування граматичних, семантичних, словотвірних та інших особливостей іменників зі значенням особи жіночої статі, зафіксованих у «Граматичі» Мелетія Смотрицького як найбільш авторитетному науковому й навчальному виданні в галузі українського мовознавства від XVII – XVIII ст. Відповідно до мети *об'єктом дослідження* визначено фемінітиви зі значенням особи жіночої статі, виявлені у праці Мелетія Смотрицького «Грамматики славенския правилное сунтагма» (Єв'є, 1619) (далі – «Граматика» Мелетія Смотрицького). А предметом дослідження – аналізування граматичних, лексичних, словотвірних особливостей апелятивів зі значенням жіночності.

Історію вивчення фемінітивів української мови започаткували перші граматичні праці XVI – XVII століть, від яких бере початок зародження граматичної науки й українського мовознавства в цілому. У граматичних дослідженнях того часу порушувалося багато питань (написання, наголошування, відмінювання, поєднання слів тощо), а при розкритті частин мови зверталася увага не лише на граматичні ознаки слів, а й на лексичні, на їх виникнення, походження, творення, вживання. Так розвинулося багатоаспектне дослідження частин мови й окремих категорій слів.

Феноменом у царині староукраїнської граматичної науки стала «Граматика» Мелетія Смотрицького. Цінність її визначається шляхом оцінки небагатьох граматичних праць, що з'явилися до неї, високим авторитетом цієї праці та використанням як основного підручника з граматики у вищій школі до XIX ст. Попри складні, тривожні й мінливі обставини життя й творчості Мелетія Смотрицького його граматика, а також лексикон, здобули славу авторитетних наукових і навчальних видань та не втратили свої вартості дотепер завдяки ґрунтовному опрацюванню відомих тоді граматичних європейських учень і багатій писемній джерельній базі (Острозька Біблія й ін.).

«Граматика» Мелетія Смотрицького мала досить міцне підґрунтя для творення й упорядкування. На той час уже вийшли навчальні посібники «Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова» (Львів, 1591), «Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусства осми частей слова, и ины(х) ну(ж)дны(х)» Л. Зизанія (Вільно, 1596) для викладання церковнослов'янської мови, які склали теоретичну базу й полегшили працю М. Смотрицького в підготовці граматики [8, с. 27–30]. Європейській лінгвістичній науці були відомі тоді граматичні праці візантійського вченого К. Ласкаріса, німецького гуманіста Ф. Меланхтона, португальського філолога Е. Альвара, грецького вченого М. Крузія, які, за науковими дослідженнями, були використані М. Смотрицьким більшою чи меншою мірою під час написання різних розділів граматики [8, с. 28–30]. Завдяки ґрунтовній загальній освіті, лінгвістичній підготовці, глибоким знанням із грецької, латинської, церковнослов'янської мов, а також із граматичних систем класичних мов М. Смотрицький першим в історії слов'янського мовознавства здійснив повний аналіз тогочасної граматики в основних її складових частинах: «Орфографія», «Етимологія», «Сунтаґіс», «Просодія» [8, с. 30]. А найменування зі значенням особи жіночої статі знайшли відображення в найбільшому розділі граматики «Етимологія» про вісім частин мови, зокрема в першому пункті «Има», тобто під час характеристики «Имени» [8, с. 39–45].

У староукраїнській граматичній науці при аналізуванні фемінітивів увага була акцентована насамперед на їх граматичних особливостях, як і будь-яких інших іменників. Це стосувалося і перших граматик XVI ст., що стали попередниками «Граматики» М. Смотрицького в Україні та першими відзначили різні за будовою фемінітиви й віднесли їх до загальних назв жіночого роду. Так, навчальна книга «Аделфотне. Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка. Совершеннаго искусства осми частей слова» подала відмінювання фемінітивів на зразок *жсена, жены; съжителница, съжителницѣ; юница, юницѣ* і навіть навела приклади деяких

іменників як похідних слів, напр.: *служебничка, служебница, рабыня* [1, с. 31, 54–55].

«Граммати́ка словенска. Съвершенна(г) искѹства осми частій слова, и ины(х) ну(ж)дны(х)» Л. Зизанія ввела фемінітиви до загальних назв, до імен жіночого роду і навела зразки відмінювання їх в однині, множині, двоїні як іменників четвертої і восьмої відмін, напр., у четвертій відміні: «Єдинственнаго Чи(с)ла. и(м). Дѣва. ро(д). дѣвы. да(т). дѣѣ. тво(р). дѣвою. ви(н). дѣв. в. дѣву. з. дѣво; Двойственнаго числа. и. в. дѣва. ро(д). дѣву. д. т. дѣвама. з. дѣва. Множественнаго числа. и(м). дѣвы. ро(д). дѣвъ. д. дѣвамъ, и дѣвахъ. т. дѣвами. в. дѣвы. з. дѣвы» [6, с. 20–31].

«Граммати́ки славенскиа правильное свнтагма» Мелетій Смотрицького (Св'є, 1619) дала досить широке уявлення про морфологічні й інші особливості фемінітивів того періоду. У частині «Ω Имени» слова поділено на дві групи: Собстве(н)ное имѧ и Наричательное имѧ, до першої з яких віднесені власні назви (*Петръ, Анна*), а до другої – загальні назви, і зокрема слова зі значенням жіночності як іменники (*дѣва*). До того ж, відзначено, що «Сѹществите(л)ное имѧ есть / емѹже приложено быти не можетъ, мѹжь / жена...», до розряду якого належать і загальні назви жінок. Тоді, як «Прилагате(л)ное имѧ есть / емѹже приложено быти можетъ, мѹжь / жена / древо: или что ѿ(т) подобны(х): якѿ, честныи моу(ж) / честнаѧ жена / честное древо. и про(ч)» [7, с. В–Взв.].

У частині «Ω Родѣ» фемінітиви представлено як іменники жіночого роду в пункті «Второе правило ѿ женскихъ». Разом із тим, усі найменування жіночого роду класифіковано на імена: «Жень: якѿ, *Eva : Сарра : Юдіѣ / Анна*: и по(ч). Достоинствъ женскихъ: якѿ, *мати / доулица*: и про(ч). Богинь языческихъ: якѿ, *Афродита / Ира / Артеміда: или Діана*: и про(ч)». Таким чином, у характеристиці фемінітивів за граматичною ознакою жіночого роду має місце вказівка і на їх лексичне значення – вираження «Достоинствъ женскихъ». Крім того, у пункті «Ω правилехъ особныхъ» зазначено, що «Ими же роди именъ познаваются правленіемъ оконченіѧ», і назви жінок уведено до тих, які «Кончащаѧ сѧ на / а» (*сноха*), «Кончащаѧ сѧ на / и» (*Самарянины*), «Кончащаѧ сѧ на / ѧ» (*Маріа, Анастасіа*) [7, с. Г–Гв.].

Частина «Ω Видѣ» містить поділ імен на «Первообра(з)ныи и Производныи», із яких останні включають такі групи слів: «Отчеименна или притѧжательна вида имѧ есть / еже ѿ(т) отца на сына изливаеѧ: якѿ *Павловъ / Павлова, ѿ(т) Павла : Петровъ / Петрова, ѿ(т) Петра*: и про(ч). равнѣ / *Павловна, Петровна*: и про(ч). Отечественнаго вида имѧ есть / еже ѿ(т) отчества происходит: якѿ. *Вилѧнинъ / ѿ(т) Вилна: Лвовѧнинъ / ѿ(т) Лвова*: сице. *Лвовѧныни / Вилѧныни*: и про(ч). Властелиннаго вида имѧ есть / еже ѿ(т) власти происходит: якѿ. *царевичъ / царевна. ѿ(т) царѧ: Воеводичъ / воеводинна, ѿ(т) воеводы: старостаѧна / каишѧ(н)на*. и про(ч). Языческаго вида имѧ есть / еже ѿ(т) страны притѧжеѧ: якѿ *Грекъ / Грекини. ѿ(т) Греції : Росс / Россини, ѿ(т) Россіи : Лехъ / Лехини, ѿ(т) Лехіи*. и про(ч)... Оуничижительнаго вида имѣ есть / еже оуничженіе вещи приносить : якѿ, *вретище / врѣту: жєнище / жєнѣ...*» [7, Г҃– Г҃зв.]. Отож, у даній частині мова йде вже про поділ іменників за структурою (на первинні й похідні слова) та про мотивацію похідних утворень, і зокрема співвідносних назв чоловіків та жінок відповідними твірними словами. При цьому, похідні

фемінітиви й маскулінативи отримують класифікацію за семантикою (назви осіб за територіальними, національними й іншими ознаками).

До частини «Ω склоненій» увійшло п'ять типів відмінювання іменників із відповідними відмінковими закінченнями. Фемінітиви як найменування жіночого роду представлено у межах першого типу словозміни із закінченнями *а, Ѧ, и*, напр.: одн. – *таѦ Дѣва, тоѦ Дѣвы, тои Дѣѣѣ, тѹю Дѣвѹ, ѿ Дѣво, тою Дѣвою, ѿ той Дѣѣѣ*; дв. – *тѣ Дѣѣѣ, тѣю Дѣвѹ, тѣма Дѣвама*; мн. – *тіѦ Дѣвы, тѣх Дѣѣѣ, тѣм Дѣвамѣ, тѣѦ Дѣвы, ѿ Дѣвы, тѣми Дѣвами, ѿ тѣх Дѣвахѣ*; із чергуванням кінцевого приголосного в корені, напр.: одн. – *таѦ Сноха, тоѦ Снохи, тои Сносѣ, тѹю Снохѹ, ѿ Снохо, тою Снохою, ѿ той Сносѣ*; дв. – *тѣ Сносѣ, тѣю Снохѹ, тѣма Снохама*; мн. – *тіѦ Снохи, тѣх Снохѣ, тѣм Снохамѣ, тѣѦ Снохи, ѿ Снохи, тѣми Снохами, ѿ тѣх Снохахѣ*; із закінченням *-и*, напр.: одн. – *таѦ СамарѦныни, тоѦ СамарѦныѦ, тои СамарѦныни, тѹю СамарѦныню, ѿ СамарѦныни, тою СамарѦнынею, ѿ той СамарѦныни*; дв. – *тѣ СамарѦнынѣ, тѣю СамарѦныню, тѣма СамарѦныѦма*; мн. – *тіѦ СамарѦныѦ, тѣхѣ СамарѦнынѣ, тѣмѣ СамарѦныѦмѣ, тѣѦ СамарѦныѦ, ѿ СамарѦныѦ, тѣми СамарѦныѦми, ѿ тѣх СамарѦныѦхѣ*; «Сице, ЄгѹпѦныни / СѹманѦныни / Грекини, РоссѦни: и про(ч)» [7, с. Гѣ-Дѣзв.]. А для третього типу словозміни характерні поодинокі фемінітиви на *-ѣ*, напр., одн. – *таѦ матерѣ: или мати, тоѦ матерѣ, той матерѣ, тѹю матерѣ, ѿ мати, тою матерѣю, ѿ той матерѣ*; дв. – *тѣ матерѣ, тѣю матерѣю, тѣма матерѣма, тѣма матерѣма*; мн. – *тіѦ матерѣ, тѣхѣ матерѣй, тѣмѣ матерѣмѣ, тѣѦ матерѣ, ѿ матерѣ, тѣми матерѣми, ѿ тѣхѣ матерѣхѣ* [7, с. S-Sѣ].

Найменування жінок згадано і в частині «Ω Тітлѣ и ѿ Словотітлѣ: и ѿ по(д) ними пишѣмыхѣ», у зв'язку з тим, що церковно-релігійні поняття виражалися скороченими словами, а скорочення позначалися за допомогою титли над скороченим словом, напр.: *дѣѦ, БѣѦ, МрѣѦ*.

«Граматики» М. Смотрицького стала підґрунтям і взірцем для проведення наступних лінгвістичних досліджень і зокрема фемінітивних. Так, рукописна «Граматики слов'янська» І. Ужевича (за списками 1643, 1645рр.) представила уже значно більше фемінітивів, ніж попередні граматики. В обидвох її списках назви жінок подано як звертання до Богородиці на зразок *приснодѣво, мати, Бгородице, дѣво* [5, с. 4б, 5б] і як окремі мовні одиниці з різними суфіксами, напр.: *воєводина, матка, влошка, панна, панѣнѣ, матѣкѣ, братоваѦ, сыноваѦ, матерѣ, пророкѦѦ, господыѦѦ* [5; с. 11а, 11б, 12а, 14а, 16б]. Крім відзначених слів, в Арраському списку цієї граматики вміщено й інші за структурою та семантикою слова, напр.: *воєводѦнка, старостиѦѦ, рымѦнка, немѦкиѦ, моравѦка, мовковѦка, дѣвѦка, дѣвиѦца* [5; с. 40(1), 40(2), 41(2)].

Праця Мелетія Смотрицького «Грамматѣки славѣнскиѦ правилноє свѣтагма» узагальнила здобутки тогочасної правописної системи й живомовної практики слов'ян, які тривалий час уже відображала власна книжна традиція – від розвитку й поширення писемності на східнослов'янському ґрунті. Зі становленням і формуванням писемного варіанта української мови було відомо й чимало загальних номінацій зі значенням особи жіночої статі. Однак лінгвістичне опрацювання вони отримали тільки із зародженням і поширенням граматичної науки на Україні в XVI – XVII ст. А в «Граматиці» Мелетія Смотрицького найменування жінок отримали ґрунтовний граматичний аналіз, у канву якого вплетена й характеристика лексичних, словотвірних та правописних особливостей фемінітивів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аделфотне. Грамматика доброглаголивого еллинословенского языка. Совершенного искусства осми частей слова. Львів, 1591 / [підгот. видання О. Горбача]. - Мюнхен, 1988.
2. Брус М. П. Загальні жіночі особові номінації в українській мові XVI – XVII століть : словотвір, семантика: дис. ... на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01 / Брус Марія Петрівна. - Івано-Франківськ, 2001. - 260 с.
3. Брус М. Становлення лінгвальної категорії жіночості / М. Брус // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. - 2006. - Вип. XI–XII. - С. 39-48.
4. Брус М. Фемінітиви-грецизми в історії української мови / М. Брус // Українська мова. - 2014. - №. 2 (50). - С. 35-45.
5. Граматика слов'янська І. Ужевича / [підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький]. - К. : Наук. думка, 1970.
6. Грамматика словенска. Съвершенна(г) искусства осми частей слова, и ины(х) ну(ж)дны(х). Новѡсѡста(в)лен(н)а Л.З. Вільна, 1596 / Лаврентій Зизаній; підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука. К. : Наук. думка, 1980.
7. Грамматіки славєнскиѧ правилноє свнтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мнѣха Мелетіѧ Смотрискогѡ. Єв'є, 1619 / [Мелетій Смотрицький; підгот. факсим. вид. та дослідж. пам'ятки В. В. Німчука]. - К. : Наук. думка, 1979.
8. Смотрицький М. Граматика / [підготовка факс. видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука; відп. ред. В. М. Русанівський]. - К. : Наукова думка, 1979. - 112 с.

Стаття надійшла до редакції 13.09.2018 р.

ТЕНДЕНЦІЇ МОВНОГО РОЗВИТКУ І КНИГОДРУКУВАННЯ В УКРАЇНІ XVII ст.

Стаття присвячена аналізу мовно-літературних процесів в Україні XVII ст., що розглядаються на фоні суспільних подій того часу. Було з'ясовано основні закономірності мовного розвитку в означений період. Дослідження показало, що саме використання книжної української мови, яка органічно взаємодіяла з народнорозмовними елементами, відкрило перспективу формування нової української літературної мови.

Ключові слова: мовний простір, книгодрукування, книжна мова, народнорозмовні елементи, Україна XVII ст.

Татьяна Вильчинская, Александр Вильчинский. ТЕНДЕНЦИИ ЯЗЫКОВОГО РАЗВИТИЯ И КНИГОПЕЧАТАНИЯ В УКРАИНЕ XVII В.

Статья посвящена анализу языково-литературных процессов в Украине XVII в., которые рассматриваются на фоне общественных событий того времени. Установлены основные закономерности языкового развития в указанный период. Исследование показало, что использование книжного украинского языка, органично взаимодействующего с народноразговорными элементами, открыло перспективу формирования нового украинского литературного языка.

Ключевые слова: языковое пространство, книгопечатание, книжный язык, народноразговорные элементы, Украина XVII в.

Tetyana Vilchynska, Olexander Vilchynskyi. TENDENCIES OF LINGUISTIC DEVELOPMENT AND BOOK PRINTING IN UKRAINE IN THE XVII CENTURY

The article deals with the analysis of linguistic and literary processes in Ukraine in the XVII century, considered on the background of social events of that time. It was found out the basic laws of language development in the marked period. The study showed that the use of the Ukrainian book language, organically interacted with the colloquial elements, opened the prospect of the formation of the new Ukrainian literary language.

Keywords: linguistic space, book printing, book language, colloquial elements, Ukraine in the XVII century.

XVII ст. в історії українського народу сповнене драматизму. Постійне намагання українців відстояти свою національну, релігійну і культурну самостійність, на яку зазіхали сусідні держави, викликало небачене, за словами В. Русанівського, з часів Київської Русі піднесення національної самосвідомості, розквіт науки, культури, мистецтва [4, с. 76]. Попри свій руйнівний характер, про який мова йтиме далі, події XVI – XVII ст. мали далекосяжний і благотворний вплив на розвиток мови. Так, саме мова вийшла на поверхню суспільного життя, аби стати на чолі визвольних змагань у всіх його проявах. Повсякчасна небезпека, безлад, розруха витворили «мовну єдність в умовах роз'єднання, позірною браку суспільного зв'язку та занепаду культурного життя» [10, с. 713]. Це яскравий приклад розбіжності мовної і суспільної синусоїд розвитку, коли мова ставала символом неподільності України, а звідси найважливіший, за словами Ю. Шевельова, парадоксальний висновок: «Мовна єдність народу збереглася й поширилася скорше не всупереч драматичним історичним подіям, а завдяки їм» [10, с. 713].

Незважаючи на варварські заборони, відчуження з боку духовної еліти, українська мова розширює свої функціональні можливості, утверджуючись передусім як мова барокової літератури. При цьому спостерігається певний парадокс: здебільшого поширена в рукописній формі література як ніколи наближається до народу. Загалом, бароко і як художній метод (В. Крекотень), і як стиль (Д. Чижевський, З. Генік-Березовська), і як культурний, літературний напрямок, ціла епоха (Д. Чижевський, Г. Грабович) постійно перебуває у колі наукових зацікавлень, але передусім літературознавців. Сьогодні у зв'язку з глибинними зрушеннями в художніх смаках, а також новими методологічними засадами, осмисленням мовно-літературних процесів в окремих національних культурах та необхідністю їхнього розгляду на фоні суспільних подій того часу інтерес до проблеми мовного функціонування в певний історичний проміжок часу помітно активізується, що й визначає актуальність запропонованого дослідження.

Метою розвідки є з'ясувати основні закономірності мовного розвитку та книгодрукування в Україні в XVII ст.

Характеристика світового історичного тла тієї доби засвідчила, що це був перехід до так званого Нового часу – епохи утвердження капіталізму (буржуазні революції в Нідерландах, Англії), розвиток якого розгортався на фоні релігійної боротьби. Водночас, крім релігійного протистояння, загострювався антагонізм між прагненнями тогочасних монархів максимально централізувати державну владу і бажаннями провінцій децентралізувати її. Усе це, як стверджує І. Фаріон, створювало підґрунтя для основної ідеологічної тенденції – «усвідомлення належності до етнічної спільноти, що протиставляла звичаї, історичну пам'ять, мову та політичні структури одних народів іншим» [6, с. 73].

На межі XVI – XVII ст. українське політичне, релігійне й культурно-освітнє життя складається під впливом Берестейської унії, прийнятої в 1596 р., починається велика свара між уніатськими і православними священиками. Перетворення українського населення, що опинилося в складі Речі Посполитої, на меншовартісне не могло не викликати цілком закономірного супротиву. Наростання народного протесту у 1648 р. переросло в національно-визвольну війну, що, зрештою, призвело до нового перерозподілу українських земель, до якого тепер залучилася й третя сила – Московія. Україна знову була поділена, тепер уже між Польщею і Росією.

Безперечно, що таке бурхливе суспільне життя значною мірою впливало й на лінгвальні процеси. Мова, як відомо, є одним із найважливіших атрибутів нації та держави. І якщо держава знищена, а нація пригноблена, то її роль стає особливо вагомою, оскільки саме в мові зосереджено потенціал державного і національного відродження. У часи бездержавності українська мова була тим об'єднавчим чинником, що долав кордони і духовно єднав націю. З цього приводу О. Федик зауважує, що українська мова унікальна тим, що вийшла за межі своєї власної системи, переросла саму себе як національний феномен і знакова етносистема, сприймаючись як «явище, що перебиває інші ознаки нації, замінює відсутність держави» [7, с. 83].

В. Шевчук XVII ст. вважає періодом «великих духовних катаклізмів і немалих змагань, адже ренесансові віяння ламали звичний теїстично-схоластичний спосіб думання» [11, с. 209], з обов'язковою ієрархізацією суспільства, в якому народ зі своєю мовою опинявся не на найвищому щаблі. Мовний простір тогочасної України відзначається помітною строкатістю й ієрархічно-функціональною диференціацією. Серед основних літературних мов, які використовувалися, щоправда, різною мірою, В. Німчук називає такі, як: українська, церковнослов'янська, польська, латинська (у другій половині XVII ст. – ще й грецька) [3, с. 5]. З одного боку, розквіт Ренесансу зумовлював нове дихання латинської мови, а Берестейський собор санкціонував церковнослов'янську мову як літературну, що було позитивним моментом у боротьбі з ополяченням та окатоличенням українців. З іншого – світова секуляризація доби Ренесансу стала путівником до народних, а не мертвих мов. На жаль, відсутність державності позначилася на тому, що Україна вибрала консервативний шлях, який дуже сповільнив усталення української ідентичності через народну мову.

Ідейно-філософське тло періоду другої половини XVI – кінця XVII ст. визначали Ренесанс, Реформація і Бароко. Саме вони вплинули на утвердження нової концепції світобачення, яка і спростовувала ідеї про привілейованість вибраних мов, виводила на головну сцену історії мови народні, а також сприяла розмежуванню історії й теології, розвитку друкарства народними мовами тощо. Проте Реформація в Україні зіткнулася з певними труднощами, зумовленими наростанням української національної боротьби в середині XVII ст., що, на думку І. Фаріон, «відкрило Україну до активних впливів Бароко» [6, с. 71]. Зауважимо, що культура бароко, не відмовляючись від досягнень доби Відродження, багато в чому все-таки повертається до середньовічних традицій: тут, замість простоти ренесансу, знаходимо ускладненість готики, на відміну від антропоцентризму, простежуємо виразний поворот до теоцентризму, на противагу світському характеру культури, спостерігаємо її релігійне забарвлення тощо. Проте, незважаючи на певне тяжіння до середньовічного змісту і форми, все ж таки, як зауважує Д. Чижевський, «не треба зменшувати значення епохи Бароко для України. Це був новий розквіт після довгого підупаду мистецтва та культури загалом. А культура бароко немало спричинилася до формування історичної долі» [9, с. 241].

Бароко – це напрям контрастів, мінливостей і ускладнень; це антагонізм релігійних і світських мотивів на тлі єдності схоластичного середньовіччя з ренесансним духовним розкріпаченням людини. Проте ніщо так виразно не проявляло усієї барокової різноплановості, як відповідне функціонування мов із його чітко визначеною суспільною ієрархічністю та початками внутрішньограматичного і лексикографічного врегулювання. На різних полюсах суспільно-релігійного використання перебувають церковнослов'янська, латинська і грецька мови, а також книжна українська, польська і, зрештою, основна форма щоденного буття українців – народна мова, її діалекти. «Отож, строкате, суперечливе, химерне Бароко розігрувалось не на менш барвистому і строкатому мовному тлі: як літературні мови вживають церковнослов'янську (словенську чи словенороську), книжну українську (просту мову, руську), польську, меншою мірою грецьку і народну українську, яка проривалася у літературні сфери через побутове віршування, інтермедії, козацькі думи та як компонент книжної української» [6, с. 72].

Співіснування цих мов не могло не приводити і до взаємопроникнень, і до чіткої диференціації. Зокрема, церковнослов'янська мова, чи словенороська, як її ще тоді називали, активно вбирає в себе народномовні елементи, українська книжна мова збагачується грецизмами, латинізмами, полонізмами. Хоча, з іншого боку, кожна з мов має свою пріоритетну сферу вживання. Так, І. Фаріон стверджує, що, попри усі гарантії щодо використання української мови (привілеї 1569, 1591, 1638, 1681 рр.), у державно-адміністративній сфері поширеною у досліджуваний період була насамперед польська мова. Польська, латинська, грецька і церковнослов'янська мови домінували в освітньо-видавничій сфері. Церковнослов'янська мова традиційно залишалася основною для релігійної літератури [6, с. 74-102].

Однак основне лінгвістичне досягнення XVI – XVII ст., на думку І. Чепіги, полягає у формуванні книжної української мови (себто мови простої), що зростала на ґрунті державної руської мови Великого князівства Литовського, насиченої церковнослов'янськими, народнорозмовними складниками, яка до кінця XVI ст. потіснила церковнослов'янську мову навіть у жанрі релігійної літератури [8, с. 79]. Саме такою мовою видав Статут як один із офіційних документів Л. Сапега, вона стала мовою повсякденного спілкування у братських школах, нею досить часто листувався з іншими братствами П. Могила, проста мова проривалася і в священні книги. Насправді ж, за словами П. Житецького, проблема полягала у тому, як зберегти у вирі чужих, хоч і прогресивних культур, власну ідентичність і «свіжість народного чуття і не засвоїти разом із «латинською наукою» тих понять, що чужі були народному духові» [1, с. 26].

Сміливим викликом тодішнім ваганням і роздвоєнню суспільства став переклад простою мовою Пересопницького Євангелія, а також інших релігійних текстів, який потрібний був насамперед з ідеологічних міркувань, оскільки виявляв прагнення українського народу до

відродження своєї мови і своєї духовної культури. І якби не негативні позамовні чинники, то проникнення цієї мови в різні сфери призвело б до утвердження її в усіх стилях. Хоча цього і не сталося, XVII ст. значною мірою характеризується тим, що «книжна українська мова стає для українців основною [11, с. 87]. Історію її становлення В. Шевчук пов'язує з діяльністю Острозької академії, у якій вона була, на його переконання, сформована і вироблена наприкінці XVI ст. Пізніше, коли освітнім центром стає Київ, вона поширюється по всій Україні. Окрім неї, на думку дослідника, культивувалися церковнослов'янська як штучна, загальна для православ'я мова, меншою мірою – грецька, яка, проте, літературного поширення не набула. Щодо латинської і польської мов, то їх культивували насамперед ті українці, що вчилися в Західній Європі та в латино-польських школах в Україні. Учений робить висновок, що наприкінці XVII ст. словенороська мова залишається мовою церкви, а латино-польська освіта домінує у православних колах, що й знаменує заснування П. Могилою Київської колегії, яка згодом стала йменуватися «польсько-слов'яно-латинською». Книжна українська мова існує разом із вказаними мовами. Поступово латинська мова зникає із широкого літературного вжитку та обмежується шкільними стінами, не набуває його й грецька мова, але, як не парадоксально, польська мова в умовах Козацької держави функціонує як самодостатня літературна мова на теренах України аж до початку XVIII ст. [11, с. 86-87].

Зауважимо, що в XVII ст. мова значною мірою відповідала жанрово-тематичному спрямуванню літератури. Наприклад, польською мовою здебільшого писалася полемічна література, бо іншої супротивники православ'я могли й не розуміти. Цією ж мовою як більш розвиненою творилася батальна, розмислово-медитаційна, панегірична поезія. Дещо вужчим призначенням характеризувалася церковнослов'янська, що використовувалася для релігійних потреб і релігійних художніх творів. Тогочасна книжна українська мова протиставлялась народній українській як мові, що в літературній творчості була менш поширеною. Так, першою писалися драми, панегірична поезія та твори на побутові теми, натомість друга наповнювала «неофіційні» і нерегламентовані поетиками рукописні збірники гумористичних віршів, пісень, любовної поезії тощо.

Додамо, що мова варіювала також залежно від «високого» чи «низького» стилю бароко. Як зауважив Є. Маланюк, «отой мовний дуалізм доби Бароко, цебто існування (й співіснування) мов літературної («високого стилю») та людської («низького стилю»), відіграв свою досить трагічну – з погляду культурного процесу – роль пізніше, а саме: довів до розриву мовно-культурної традиції «високого стилю» (травестована «Енеїда» Котляревського – 1798 р.). І лише генієві Т. Шевченка пощастило в XIX ст. піднести т. зв. народню мову до височини вповні літературної» [2, с. 56-57].

Загалом, хоча б з якого боку не підходили науковці до тлумачення мовної ситуації в XVII ст. (П. Житецький, В. Німчук, В. Русанівський, Ю. Шевельов, Д. Чижевський, Є. Маланюк, В. Шевчук, І. Чепіга, І. Фаріон та ін.), чи в цілому характеризували її, а чи виявляли стосунок мови до культури бароко, усі вони схилиються до того, що XVII ст. позначене багатомовністю, зосереджуючи при цьому увагу на різних моментах у дослідженні мовної палітри.

Основним у мовних процесах XVII ст., на наш погляд, є передусім поширення в літературному вжитку книжної, а також частково народної української мови. Саме до цього привертають увагу автори лінгвістичних енциклопедій, монографій з історії української мови. Зокрема, до визначних праць XVI – XVII ст., написаних українською книжною мовою з використанням великої кількості народнорозмовних елементів, належать полемічні твори І. Вишенського, «Перестороги» І. Борецького, «Палінодії» З. Копистенського. Помітно розширюється перелік ділових документів, у яких використовується українська народна лексика. Тут хотілося б згадати такий жанр книжно-української мови, як літописи (літописи Самовидця). У цей час у Львові розгортає свою друкарську діяльність І. Федорів (І. Федорович), з'являються перші книжки, надруковані українською книжною мовою. На цей час припадає і розвиток науки про мову – створення граматики М. Смотрицького (1619), «Лексікона славеноросского» П. Беринди (1627), рукописної «Граматики словенської»

І. Ужевича (1643, 1645), які сприяли піднесенню авторитету як церковнослов'янської, так і тодішньої книжної української мови.

Проте найбільше своє відображення українська мова знаходить у художній літературі, яка в XVII ст. переживає період бурхливого розквіту. Києво-Могилянська колегія згуртувала навколо себе низку видатних наукових і літературних діячів, як-от: І. Галятовський, Л. Баранович, А. Радивилівський, І. Гізель, В. Ясинський, С. Яворський, Д. Туптало та інші. Серед тих, хто писав книжною українською мовою, передусім варто назвати К. Транквіліона-Ставровецького, К. Зіновієва, С. Мокрієвича, І. Галятовського, А. Радивилівського, Д. Туптала, творчість яких активно впливала на зміцнення суспільних позицій української літературної мови.

Жива розмовна мова українського народу була поширена в записках фольклорних творів, у різдвяних і великодніх драмах, в інтермедіях до драм Я. Гаватовича тощо. Позбавлена якнайменшого права друку, народна мова протиставляється словеноросійській. Це стає особливо помітним тоді, коли починає занепадати висока барокова література. Низове бароко отримує сильний імпульс для розвитку, а відтак, і народна мова починає розвиватися як літературна, поступово позбавляючись другорядного становища і переміщуючись на перший план. О. Ткаченко називає цю ситуацію «парадоксом української історії», позаяк українська національна мова почала вироблятися, коли всяку українську державність було знищено [5, с. 38].

Зауважимо, що значною мірою активізація літературно-наукової думки в Україні спричинила розгорнутий наступ на українську мову наприкінці XVII ст. У 1672 р. заборонено тримати у своїх домівках українські книжки польського та литовського друку; у 1677 р. патріарх Йоаким наказав видерти з українських книжок сторінки, бо вони «несходны с книгами московськими»; у 1690 р. на Соборі церкви засуджено й заборонено книги уже згаданих українських письменників та богословів П. Могили, К. Транквіліона-Ставровецького, І. Галятовського, Л. Барановича, А. Радивилівського та ін.; спалено перший том знаменитих «Четьїх-Міней» Д. Туптала, бо дихали ці твори своєю мовою – головним і визначальним вмістилищем духу народного; в 1693 р. взагалі було заборонено ввозити до Московії українські книжки. Водночас саме на українських працях досить часто вибудовували свої доктрини російські діячі. Так, відповідно до норм російської мови наказано було переробити «Четьї-Міней» Д. Туптала та «Печерський патерик», певним чином пристосувати граматику М. Смотрицького, що стала філологічною підвалиною і російського мовознавства. Все це засвідчувало, що українська мова відігравала вагомий роль у суспільному житті, вона виступала одним із важливих чинників національно-визвольних змагань українців.

Використання книжної української мови в означений період, яка, на відміну від подібних чужих мов, органічно взаємодіяла з народнорозмовними елементами, відкривало перспективу формування нової української літературної мови. Репрезентованість книжної української мови в літературі бароко дає підстави говорити не тільки про її розвиненість у XVII ст., але й про інтелектуальний потенціал народу та життєздатність його мови загалом.

А. Д. Чижевський із цього приводу зауважував, що хоча «барокова література і не прийшла до вживання народної мови», проте сприяла проникненню її елементів, «закладала підвалини певної нормалізації мовно-стильової та орфографічної» та «сприяла утвердженню нової літературної мови на народній основі» [9, с. 302].

Отже, уже в кінці XVII ст. книжна українська літературна мова досягла свого розквіту: удосконалилися окремі її стилі, зокрема художній, староукраїнською мовою описувалася власна історія народу, однак, за словами В. Русанівського, намітилися й перші ознаки «втомленості» цієї мови, які стали особливо виразними у XVIII ст. [4, с. 125]. Це значною мірою зумовило ті мовні процеси, що відбулися пізніше, а також лінгвоцидну політику Російської імперії стосовно української мови.

Перспективу подібних досліджень вбачаємо в активізації наукового інтересу до проблем мовного розвитку в Україні в інші історичні періоди.

ЛІТЕРАТУРА

1. Житецький П. Нарис історії української літературної мови в XVII ст. / П. Житецький // Вибрані праці. Філологія / [упоряд., вступ. ст. і примітки Л. Т. Масенко; відп. ред. І. П. Чепіга]. – К. : Наук. думка, 1987. – 328 с.
2. Маланюк Є. Ф. Невичерпальність. Поезії, статті / Є. Ф. Маланюк. – К. : Веселка, 1997. – 318 с.
3. Німчук В. В. Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть / В. В. Німчук // Берестейська унія і українська культура XVII ст.: матеріали Третіх «Берестейських читань». – Львів, 1996.
4. Русанівський В. М. Історія української літературної мови / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.
5. Ткаченко О. Українська мова і мовне життя світу / О. Ткаченко. – К. : Спалах, 2004. – 272с.
6. Фаріон І. Мова – краса і сила: Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст.) / І. Фаріон. – Львів : Львівська політехніка, 2007. – 212 с.
7. Федик О. Мова як духовний адекват світу (дійсності) / О. Федик. – Львів : Місіонер, 2000. – 298 с.
8. Чепіга І. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI – першої половини XVII ст. / І. Чепіга // Жанри і стилі в історії української літературної мови. – К., 1989.
9. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. І. Чижевський. – Тернопіль : МПП «Презент», за участю ТОВ «Феміна», 1994. – 480 с.
10. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; [пер. з англ. С. Вакуленко, А. Даниленко]. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с. – (Класика української науки).
11. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVII ст. : у 2 кн. Книга перша : Ренесанс. Раннє бароко / Шевчук В. – К. : Либідь, 2004. – 400 с.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2018 р.

ВИВЧЕННЯ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ ГРАМАТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ

У статті висвітлено аспекти вивчення кременецької «Граматики...» в мовознавстві загалом і в українській лінгвістичній думці зокрема; охарактеризовано різні гіпотези про її авторство, умови друку та характерні особливості тексту цієї праці.

Ключові слова: кременецька «Грамматика...» (КГ), Грамматика Смотрицького (СМ), Епіфанське (Богоявленське) братство, Кременець, церковнослов'янська мова.

Инна Воляннюк, Ольга Мыкуляк. ИЗУЧЕНИЕ КРЕМЕНЕЦКОЙ ГРАММАТИКИ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В статье раскрыты аспекты изучения кременецкой «Грамматики...» в языкознании вообще и в украинской лингвистической мысли в частности; охарактеризованы различные гипотезы об ее авторстве, условиях печати и характерные особенности текста этой работы.

Ключевые слова: кременецкая «Грамматика...» (КГ), Грамматика Смотрицкого (СМ), Эпифанское (Богоявленское) братство, Кременец, церковнославянский язык.

Inna Volianiuk, Olha Mykuliak. STUDY OF KREMENETS GRAMMAR IN UKRAINIAN LINGUISTICS

The article reveals the peculiar features of Kremenets «Grammar ...» study in linguistics in general and in Ukrainian linguistic research in particular. The paper highlights various hypotheses about authorship of «Grammar...», conditions of its printing and characteristic features of the text.

Keywords: Kremenets Grammar (KG), Smotrytskyi's Grammar (SG), Epiphany Brotherhood, Kremenets (Ternopil Region), the Church Slavonic language.

Друга половина XVI-XVII ст. – час інтенсивного зростання значення освіти та науки, збільшення кількості шкіл, колегіумів, братств в Україні, що й зумовило необхідність забезпечення освітнього процесу навчальними посібниками та підручниками. Цей період відомий виходом у світ багатьох граматики церковнослов'янської мови. Так, у 1596 р. у м. Вільно видано «Грамматіку словенску...» Лаврентія Зизанія, у 1619 р. у м. Єв'ї біля м. Вільно вийшла друком праця «Грамматіки славенския правилоє Сунтагма» Мелетія Смотрицького; у 1638 р. у західноволинському Кременці з'явилася анонімна «Грамматіки или писменница языка словенскаго тшачелем вкратце издана»; у 1643 р. у Парижі видрукувана «Грамматика словенская...» Івана Ужевича.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю детальних відомостей про кременецьку «Граматику...». У працях деяких вітчизняних і зарубіжних учених є тільки окремі згадки про цей навчальний посібник. Отож, об'єктом нашої розвідки є анонімна «Грамматіки или писменница языка словенскаго тшачелем вкратце издана», або кременецька «Грамматика...» 1638 року. Предметом дослідження виступають аспекти вивчення Кременецької граматики в українському мовознавстві.

Нашим першочерговим завданням є з'ясувати аспекти вивчення Кременецької граматики в мовознавстві загалом і в українській лінгвістичній думці зокрема, висвітлити гіпотези про її авторство, умови друку та характерні особливості тексту книги. Ключовими працями, на які ми посилаємось у нашій розвідці, є монографія В. Німчука «Мовознавство на Україні XIV–

XVII ст.» та передмова О. Горбача в німецькому перевиданні кременецької «Граматики...» 1985 р.

Кременецька граматика – скорочене видання (варіант) Св'єської церковнослов'янської граматики М. Смотрицького (1619). Ґрунтовно її досліджували лише російські мовознавці С. Булич та І. Ягич.

Схвально про книгу висловлювався К. Калайдович: «Праця невідомого достойна уваги завдяки ясному поясненню правил» [5, с. 120]. Підтримував її також М. Максимович [6].

Відомий український славіст, мовознавець, професор Олекса Горбач у 1985 році перевидав кременецьку «Граматику...» німецькою мовою в м. Франкфурті з метою її поширення за межами України. У «Передмові» він говорить про існування цього видання тільки у 6-ти екземплярах. І. Каратаєв, який передрукував важливе з передмови та післямови, на противагу, знав тільки 4 екземпляри: один із них – у громадській бібліотеці у Санкт-Петербурзі та три – у московських бібліотеках:

- 1) екземпляр у громадській бібліотеці й у музеї Румянцева (сьогодні в бібліотеці Леніна);
- 2) екземпляр у бібліотеці синодальної типографії (сьогодні в бібліотеці Леніна);
- 3) екземпляр у бібліотеці П. Щапова (сьогодні в історичному музеї в Москві [7, с. 112].

П'ятий екземпляр КГ зафіксований у Львові. Загальний опис цього примірника зроблено І. Свенціцьким [8] (наявний у бібліотеці «Народний дім», сьогодні в Музеї українського мистецтва). Шостий екземпляр КГ, який зберігається у Марійській бібліотеці у Заалі, докладно описав Дж. Дітце, порівнявши його із граматикою М. Смотрицького.

На основі техніки друку та ілюстрацій Дж. Дітце намагався визначити друкаря та друкарню в Кременці. На його думку, це була мандрівна друкарня в Угерці (поблизу Самбора), а друкарем був чернець Павло Домжів-Люткович-Телика та його помічник Сильвестр. Ця мандрівна друкарня прибула через Мінськ (1622), с. Четвертню, що біля Луцька (1625), до монастиря в Рівному (1629), де П. Телика був настоятелем, але на початку 1630-х рр. він помер; його спадщину Сильвестр передав в 1635 році в друкарню Луцького монастиря, де в 1640 році було надруковано літургійну книгу. Дж. Дітце передбачав, що така ж друкарня існувала в Кременці, де в 1638 році було надруковано досліджувану нами працю [10, с. 1].

Справжній автор кременецької «Граматики...» невідомий, існують тільки деякі припущення. На думку С. Булича [2, с.175], ймовірним автором КГ вважається єпископ у Луцьку Афанасій (у мирському князь Олександр) Пузина (+1650). Без заперечення припущення С. Булича прийняли І. Ягич [2, с. 29-30], М. Вайндарт, М. Возняк і Дж. Дітце [3, с. 367]. Проте О. Горбач зазначає, що про цю гіпотезу нічого документально не відомо.

Князь Олександр Пузина не був проти церковного союзу із представниками волинського дворянства (у 1629 р. він прийшов як православний делегат до Львівської уніатської ради). У 1632 р., ймовірно, він був висвячений на православного єпископа Луцька та Острога (під час єпископського освячення прийняв монастирське ім'я Афанасій) і в 1633р. був визнаний польським королем. У якості єпископа він виступав у 1634 році проти католицьких антиправославних бунтів у Луцьку. У 1638 році О. Пузина перевидав «Дідакалію» Сильвестра Косіва (1637), в передмові до якої описав свій перший єпархіальний Синод у Луцькому замку. Його підпис можна знайти в 1647 році на виборчому акті єпископа Сильвестра Косіва до Київського митрополита.

Будь-яка філологічна й освітня діяльність О. Пузини, а також відносини з Кременцем і школою не відомі.

Дискусійним, на наш погляд, є трактування слова «тщатель» у заголовку Кременецької граматики. Так, на думку В. Німчука, ця граматика адресована учням, тобто «тщателемъ», як перекладає науковець [1, с. 150]. О. Горбач, на відміну, перекладає це слово як «Fleißiger, Eiferer», що означає «старанний, фанат» і вважає, що це псевдонім імовірного автора праці. Можливо, під ним прихований хтось із кола вчителів братської школи у Кременці, вчительський склад, на жаль, не відомий [10, с. 213]. Науковець стверджує, що видавцем КГ може бути Епіфанське (Богоявленське) братство в Кременці, а не єпископ Луцький.

Титульна сторінка з зображенням Епіфанії (Богоявлення) точно відповідає відсутності будь-якого панегірика (хвалебності) на князівській печатці О. Пузини. О. Горбач водночас зазначає, що багато в перевиданні КГ запозичене із граматики Л. Зизанія (1596) [12], тому вважає, що саме цей православний конкурент пізнього М. Смотрицького був (на Київському синоді 1628 р.) під псевдонімом «тщатель» (або, принаймні в колі співробітників), оскільки Л. Зизаній був верховним священиком у західноволинському Корці; до 1592 р. він працював учителем у Львівській, Берестейській, Віленській православних братських школах; у 1597-1602 рр. – приватним учителем у сім'ях магнатів Соломирецьких та Острозьких, з 1602 р. був проповідником і парохом в Ярославі, протягом 1626-1627 рр. перебував у Москві, де зазнав невдачі зі своїм катехізисом. У 1632 році його згадує як живого Гелазіус Діплік (псевдонім Остафій Кісіль) в «Антропології» (спрямованій проти «Апології» Смотрицького, 1628); після 1634 року відсутні будь-які згадки про Л. Зизанія. Згідно з припущеннями О. Горбача, рік його смерті повинен бути після 1638 року.

М. Середюк припускає, що автором КГ може бути Кирило Транквіліон Ставровецький, який належав до кафедри Львівської братської школи та друкував свої богословські й гомілетичні твори в друкарнях Почаєва та Рахманова. Однак ця гіпотеза була відхилена, оскільки його діяльність у православній братській школі в Кременці була незабгагненою [10, с. 4].

Православний Богоявленський монастир у Кременці був заснований у 1633 р. У ньому спочатку був будинок перестарілих, а з 1636 р. вища школа як філія Київського православного колегіуму, братство, а також книжкова друкарня. Київський митрополит надав братству право ставропігії, через яке воно безпосередньо йому підпорядковувалося. Книжкова друкарня, в якій у 1638 році була надрукована КГ, працювала до 1650-х років. Православна школа в Кременці у другій половині XVII століття припинила своє існування. Для заснування монастиря, як і братської школи зробили внесок через пожертви два православні волинські дворяни-депутати Лаврентій Древінський та Данило Малинський. На те, що КГ пов'язана з цим братством (отже, з його школою), вказує ілюстрація - у верхній частині титульної сторінки (зображення Хрещення Христа).

Що стосується вмісту граматики, як зазначає О. Горбач, він є досить скороченим, переробленим, спрощеним. Текст Граматики побудований у форматі запитань і відповідей. Розділ «Морфологія» був змінений. Зменшено кількість іменникових категорій, вибрані інші приклади відмін іменників, відкинуто грецько-латинські приклади (зокрема, винятки). Зменшено кількість граматичних категорій прикметника, відхилено відмінювання числівника та деякі категорії займенника. Найбільш ґрунтовно перероблено класифікацію дієвідмін. Також спрощено парадигми відмінювання частин мови, а деякі з них, такі, як «Прислівник», «Сполучник» і «Частка», взагалі вилучено, окрім цього, замінено багато прикладів. Хоча кременецька «Грамматика...» написана церковнослов'янською мовою, у ній чітко простежується український вплив [10, с. 7].

Визначення окремих термінів зазвичай є скороченою версією граматики СМ, але іноді з урахуванням граматики Адельфотеса, наприклад:

Слово ёсть реченій сложеніе мысль самосовершёнѹвляющее [9, с. 11].

Реченіа составляют слово: ёсть же там слово реченій сложеніе разумь совершёнѹвляющее... [11, с. 18]

Варто зазначити, що існують відмінності у використанні кінцевих-Ь: -ѣ у тексті: *помощь* [11, с. 5]: *помощь* [10, с. 3], *надежь* [11, с. 187]: *надежь* [10, с. 56], проте в інших місцях в обох авторів могли зустрічатися взаємозамінні варіанти написання; -щиа, -шиа Р.в. ж.р., у прикм./діеприкм. ж. р. і -щья в 3.в. мн. чи прикм./діеприкм. ч.р у КГ перетворились на -щја, щја, -шіа, -шіа: СМ: *бывшиа* [11, с. 182], *творящья* [11, с. 217], *сущиа* [11, с. 158]; КГ: *бывшиа* [10, с. 58], *творящја* [10, с. 70], *сущја* [10, с. 745].

Послідовно змінюється написання префікса при- на прі- перед йотованими голосними в корені слова: СМ: *приемлють* [11, с. 214], *приемлюще* [11, с. 209], *приаша* [11, с. 216]; КГ:

приемлютъ [10, с. 68], *приемлюще* [10, с. 66], *прийде, приѡша* [10, с. 69]; - жа, -ша іноді замінюється на жа, ша: СМ: *мужа* [11, с. 209], *надежа* [11, с. 115], *диѡа* [11, с. 206], *лишѡемый* [11, с. 114]; КГ: *мужа* [10, с. 66], *надежа* [10, с. 17], *диѡа* [10, с. 64], *лишѡемый* [10, с. 17].

Незвичним є повернення в КГ до безйотованого написання групи -іа, -аа як -іа, -аа: СМ: *наклоненіа, причастіа* [11, с. 168], *положителнаа* [11, с. 221]; КГ: *наклоненіа, причастіа* [10, с. 48], *положителнаа* [10, с. 72]; іноді в КГо-голосний був замінений на ѣ в прийменниках або префіксах со, ко, во: СМ: *сочинѡти* [11, с. 191], *составляють* [11, с. 6]; КГ: *съчинѡти* [10, с. 58], *сътворити* [10, с. 2]. Традиційне написання групи -ли- в КГ адаптується до її вимови (l'n): *родителный* [10, с. 214], *дателному* [10, с. 221]; *родительный* [10, с. 68], *дательному* [10, с. 72].

Українська вимова переробника чи укладача КГ знайшла своє відображення в спорадичному змішанні:

ѣ І и/і: СМ: *прочтѣвасѡ* [11, с. 132], *оудобѣ* [11, с. 186], *добродѣтели* [11, с. 196], *оувѣдиши* [11, с. 162], *ѡлѣсѡѣ* [11, с. 164], *былѣсѡѣ, -ѣстѣ, -ѣстѣ* [11, с. 158]; КГ: *противасѡ* [10, с. 26], *оудобіе* [10, с. 54], *добродители* [10, с. 61], *оувѣдиѣ* [10, с. 43], *ѡлисѡѣ* [10, с. 45], *былисѡѣ, -истѣ, -истіѣ* [10, с. 37],

ы І и: *слезы* [11, с. 225], *египтяныни* [11, с. 39], *были* [11, с. 134-5], *Афины* [11, с. 224], Н.в. мн. ч.р.: *види* [11, с. 28], *роди* [11, с. 95]; КГ: *слизи* [10, с. 76], *египтянины* [10, с. 6], *били* [10, с. 28], *Афины* [10, с. 75], *виды* [10, с. 5], *роды* [10, с. 2].

В. Німчук стверджує, що «Грамматики...» «не внесла помітних нових елементів у граматичну теорію та практику українського мовознавства XVII ст., однак у ній яскраво виражене прагнення до зрозумілого й стислого викладу навчального матеріалу» [1, с. 154]. При цьому, науковець одночасно заявляє, що «творчі елементи, що виявилися у формулюванні правил, інтерпретації й скороченні матеріалу книги М. Смотрицького, дають підстави віднести «Грамматику, или писменницу...» до окремих творів староукраїнської лінгвістики, а не інтерпретувати її лише як специфічне перевидання «Грамматики» М. Смотрицького» [1, с. 155].

Кременецька «Граматика...», як виявляється, книга невідомого автора з невідомою історією написання та друку. Вона вміщує основні положення існуючих граматик церковнослов'янської мови від XIV до XVII ст. Ця граматика займає вагоме місце в дослідженнях сучасних мовознавців, є цікавою для вивчення розвитку й становлення сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст.: [монографія] / В. В. Німчук; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Київ : Наукова думка, 1985. – С. 145-155.
2. Булич С. К. Очерк истории языкознания в России / С. К. Булич // Записки Историко-филологического факультета Императорского Петербургского университета. - Т. 1., – СПб. : тип. М. Меркушева, 1904. – 22 с.
3. Ягич И. В. История славянской филологии / И. В. Ягич // Энциклопедия славянской филологии, в.1. СПб. 1910. – Leipzig, 1967. - С. 29-30.
4. Каченовский М. Т. Исторический взгляд на грамматику славянских наречий / М. Т. Каченовский // Труды Москов. Общества любителей российской словесности. – Москва, 1817, IX. - С. 17-46.
5. Калайдович К. Иоанн, екзарх болгарский / К. Калайдович. – Москва, 1824.
6. Максимович М. А. Книжная старина южнорусская / М. А. Максимович. – Москва: Временник общества истории и древностей российских, 1850. – С. 10.
7. Каратаев И. П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами / Сост. И. Каратаев. Т. 1: С 1491 по 1652 г. – СПб.: тип. Императорской Академии Наук, 1883. – С. 466-467, №474.
8. Свенцицкий И. И. Каталог книг церковно-славянской печати / И. И. Свенцицкий. – Жовква, 1908. – с.152.
9. Adelphotes. Die erstgedruckte griechisch-kirchenslavische Grammatik, L'viv-Lemberg 1591. Herausgegeben und eingeleitet von Olexa Horbatsch. – Frankfurt am Main 1973; XVI, 217 S., DM 22.

10. Horbatsch O. Hrammatiki ili pismennica jazyka slovenskaho, Kremjanec 1638. Einegekürzte Fassung der kirchen slavischen Grammatik von Meletij Smotryckyj: [herausgegebenundeingeleitet von Olexa Horbatsch] / O. Horbatsch. – München : Kubon&Sagner, 1977. – 122 s.

11. Smotryckyj M. Hrammatiki slavenskija pravilnoe syntagma, Jevje 1619. Kirchen slavische Grammatik (Erstausgabe). [Hrsg. u. eingeleitet von O. Horbatsch], Specimina Philologiae Slavicae / M.Smotryckyj. - Bd.4, Frankfurt a.M., 1974.

12. Zizanij L. Hrammatika slovenska, Wilna 1596. [Hrsg. u. eingeleitet von G. Freidhof], Specimina Philologiae Slavicae / L. Zizanij. – Frankfurt-M., 1972.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2018 р.

**КРЕМЕНЕЦЬКА ГРАМАТИКА (1638 р.) І СУЧАСНІ ГРАМАТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПОГЛЯД КРІЗЬ СТОРІЧЧЯ**

Проаналізовано засади творчого перероблення «Граматики» М. Смотрицького в кременецькій «Граматиці» 1638 р., узагальнено зміни в розділах та підрозділах цього підручника. Простежено особливості створення навчальних граматики української мови на західно- та східноукраїнських землях у різні історичні періоди, відзначено перехід у навчально-освітній практиці 30–50-х років ХХ ст. від граматики до курсів української літературної мови. Схарактеризовано два основних напрямки (описовий та пошуковий, новаторський) у розвитку сучасної української академічної граматичної науки, наголошено на новаторських ідеях функційно-категорійної граматики, засади якої створив І. Вихованець, а розвинули його учні та послідовники.

Ключові слова: граматика, граматична будова української мови, шкільні граматики, курс сучасної української літературної мови, академічна граматика, функційно-категорійна граматика української мови.

Екатерина Городенская. КРЕМЕНЕЦКАЯ «ГРАММАТИКА» (1638 г.) И СОВРЕМЕННЫЕ ГРАММАТИКИ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА: ВЗГЛЯД СКВОЗЬ СТОЛЕТИЯ

Проанализированы принципы творческой переработки «Грамматики» М. Смотрицкого в кременецкой «Грамматике» 1638 р., обобщены изменения в разделах и подразделах этого учебника. Прослежены особенности создания грамматик для обучения на западно- и восточноукраинских землях в разные исторические периоды, отмечен переход в учебно-просветительской практике 30 – 50-х годов ХХ ст. от грамматик к курсам украинского литературного языка. Охарактеризованы два основных направления (описательный и поисковый, новаторский) в развитии современной украинской академической грамматической науки, акцентировано внимание на новаторских идеях функционально-категориальной грамматики, основания которой разработал И. Выхованец, а развили его ученики и последователи.

Ключевые слова: грамматика, грамматическое строение украинского языка, школьные грамматик, курс современного украинского литературного языка, академическая грамматика, функционально-категориальная грамматика украинского языка.

Kateryna Gorodenska. KREMENETS GRAMMAR (1638) AND CONTEMPORARY GRAMMARS OF UKRAINIAN LANGUAGE: A LOOK TROUGH THE AGES

The principles of creative processing of «Grammar» by M. Smotrytskyi in the Kremenets «Grammar» dated on 1638 are analyzed; changes are made in the sections and subdivisions of this textbook. The features of the Ukrainian language educational grammars development in the western and eastern Ukrainian lands in different historical periods were traced, the transition from grammar to language courses in the Ukrainian literary language educational practice in the 30's and 50's of the twentieth century was marked. Two main directions (descriptive and exploratory) in the development of the modern Ukrainian academic grammatical science are characterized, the innovative ideas of functional category grammar were distinguished, the foundations of which was created by I. Vykhovanets, and developed by his students and followers.

Keywords: grammar, grammatical structure of the Ukrainian language, school grammar, the course of modern Ukrainian literary language, academic grammar, functionally categorical grammar of the Ukrainian language.

У лінгвістичній історіографії своє місце посів підручник під назвою Грамматики, или Письменница языка Словен(ъ)скаго тщателемъ въкратцѣ издана в(ъ) Кремѣнци Року ахли», або кременецька «Граматика» 1638 року, що є скороченим і переробленим виданням «Грамматики» М. Смотрицького. Її автор досі точно невідомий, маємо лише припущення, що ним був луцький єпископ Афанасій Пузиня, але воно не підкріплене вагомими аргументами. Чому саме такий спосіб створення цього підручника обрано, автор не повідомляє, він навіть не згадує імені М. Смотрицького. Дослідники вмотивовують цей вибір тим, що велику за обсягом, досить ґрунтовну «Грамматику» М. Смотрицького з її численними поясненнями та доповненнями, призначену насамперед для викладачів церковнослов'янської мови і студентів шкіл вищого рівня, не можна було використати для учнів шкіл початкового й середнього рівнів. Потрібен був підручник, у якому б стисло, доступно, зрозуміло були викладені основи церковнослов'янської мови. Майже через 20 років після опублікування «Грамматики» М. Смотрицького з'явився її творчо перероблений варіант – підручник із церковнослов'янської мови української редакції, відомий як кременецька «Граматика» 1638 року. Цю грамматику, на нашу думку, логічно оцінювати насамперед із погляду творчого перероблення досить складної концепції «Грамматики» М. Смотрицького, яку вважали найбільшим досяганням староукраїнського теоретичного мовознавства. Саме на цьому наголошували історіографи українського мовознавства. Зокрема, В. Німчук констатував: «Творчі елементи, що виявилися у формулюванні правил, інтерпретації та скороченні матеріалу книги М. Смотрицького, дають підстави віднести «Грамматику, или письменницу...» до окремих творів староукраїнської лінгвістики, а не інтерпретувати її лише як специфічне перевидання «Грамматики» М. Смотрицького» [3, с. 155]. Проте, поставши внаслідок скорочення й перероблення праці М. Смотрицького, кременецька «Граматика» 1638 року не могла внести помітних нових елементів у граматичну теорію й практику українського мовознавства XVII ст. Одним з основних її здобутків дослідники вважають «яскраво виражене прагнення до зрозумілого й стислого викладу навчального матеріалу» [3, с. 154]. Не заперечуючи навчального призначення кременецької «Грамматики», наголосимо, що для фахівців-граматистів досить важливо збагнути й оцінити засади творчого перероблення автором тексту «Грамматики» М. Смотрицького. Воно віддзеркалює не лише його особисті вподобання чи зміни, зумовлені потребою зрозумілого викладу навчального матеріалу. На нашу думку, багато змін, які автор уніс до кременецької «Грамматики», засвідчують його свідомий відхід від грецьких зразків у фонетиці, орфографії, синтаксисі й віршовій просодії, що були панівними за часів Київської Русі, а також, як вважають історіографи, і на українських землях у XIV – XV сторіччях [3, с. 4–5]. Наприкінці XVI – початку XVII ст. українські автори пробують визначати свої погляди на вивчення граматичної будови конкретної мови, на основі яких починає формуватися староукраїнська граматична думка. Із цього приводу В. Німчук зазначає, що граматична думка на Україні старої доби у своєму розвитку пройшла дві стадії: стадію граматичних трактатів, що були перекладами з грецької мови (XIV – друга половина XVI ст.), і стадію вивчення граматичних систем конкретних мов (кінець XVI – XVII ст.) [3, с. 5].

Перший розділ (а точніше – параграф, бо налічує три сторінки: 4–6) кременецької «Грамматики» присвячений орфографії, але він дуже короткий, бо обмежений лише визначенням кількості букв, простішим поділом голосних, тому що опущено їх розмежування за часокількістю, подано не всі, а тільки деякі дифтонги. Із цього розділу викинуто все, що стосувалося штучного поділу звуків (літер) за грецькими зразками. Запропоновано простіший поділ приголосних: на «полногласна» і «безгласна». Викинуто правила орфографії та орфоєпії.

У другому розділі автор виокремив ті ж вісім частин мови, що й М. Смотрицький: «имѧ, мѣстоименіѧ, глаголь, причастіе, нарѣчіе, предлогъ, союзъ, междометіе». Найістотніших змін зазнало ім'я: спрощено його визначення, запропоновано нову дефініцію ступенювання прикметників. Але так само, як і в М. Смотрицького, подано дефініцію роду із сімома розрядами (хоч правил визначення граматичного роду імені немає), дефініцію виду імені, числа, морфемного складу («начертаніа»), відмінка (сім відмінків), проте суті цих термінів на

позначення відповідних понять не витлумачено. До п'ятьох відмін, що були й у М. Смотрицького, унесено також зміни, передусім до використання закінчень.

Розділ «Глаголь» кременецької «Граматики» – це скорочений варіант відповідного розділу «Граматики» М. Смотрицького. Матеріал уведено до підручника лише з небагатьма відхиленнями в парадигмах, зокрема, немає парадигм давнього перфекта, усунуто деякі дублетні форми в минулих часах дієслів та в дієприкметниках.

Розділ «О причастіи» скорочено, порівняно з відповідним розділом «Граматики» М. Смотрицького, за рахунок паралельних форм дійсного способу дієслова та за рахунок повноти парадигми. Наголошено на тому, що дієприкметники відмінюємо за п'ятою (прикметниковою) парадигмою, що вможливило подати лише форми називного та родового відмінків однини за граматичними родами, а не повний набір форм однини, двоїни та множини, як це було в М. Смотрицького.

Із розділів «О нарѣчіи», «О предлозѣ», «О союзѣ», «О междометіи» вилучено лише орфографічні пояснення, що посприяло їх скороченню. Змін у потрактуванні цих частин мови немає.

Констатуємо скорочення третьої частини, присвяченої синтаксису, за рахунок додаткових пояснень та прикладів-речень і прикладів-словосполучень, водночас відзначаємо, що автор кременецької «Граматики» не вніс жодної грецької паралелі до слов'янського матеріалу, викинув усі зіставлення з грецькою та латинською мовами, що також засвідчує його орієнтацію на вивчення синтаксису конкретної церковнослов'янської мови.

Про відступ від класичних зразків граматик, зокрема «Граматики» М. Смотрицького, свідчить заміна її четвертої частини – «О просодіи стихотворной» – підрозділом «О просодіи, или оудареніи гласа», де йдеться про просодію орфографічну. Автор кременецької «Граматики» вибрав найважливіше з багатьох дефініцій вживання різних типів знаків наголосу. За аналогією до *ерикъ* увів термін *паерикъ*. Найпринциповіше те, що він відкинув «*просодію стихотворну*» і закликав писати *силабічні вірші*.

На тлі кременецької «Граматики» як творчо переробленої «Граматики» М. Смотрицького для вивчення церковнослов'янської мови української редакції учнями початкового й середнього рівнів спробуємо схарактеризувати основні підходи до створення граматик української мови в наступні сторіччя, зокрема в XIX та XX. Як відомо, у Східній Україні, та й у Російській імперії загалом, у XIX ст., після «Граматики» О. Павловського, не видавали граматик української мови, бо відомі царські циркуляри та укази цілком усунули українську мову зі школи та офіційного вжитку. Проте на західноукраїнських землях, що перебували під владою Австрії, спостерігаємо посилення уваги до вивчення рідної мови, зокрема до її граматичної будови, до з'ясування особливостей української мови на тлі старослов'янської та інших мов. З усіх тогочасних граматик найзмістовнішою дослідники вважають «Грамматику руского Азыка» Я. Головацького (1849), бо в ній на належному тоді рівні проаналізовано як загальноукраїнські фонетичні й граматичні явища, так і діалектні, переважно властиві галицьким говорам. Після того як у Галичині зросла кількість шкіл з українською мовою навчання, з'явилося багато граматик, найвідомішими серед яких стали «Граматика малоруського языка для шкіл парафіяльних в Галиції» Т. Глинського (1845); «Граматика руського языка» М. Осадци (1862); «Методична граматика языка малоруського» П. Дячана (1865); «Граматика руска для ужитку в школах людових» О. Партицького (1880); «Граматика руского языка для школь середныхъ» О. Огоновського (1889) та ін. Усі ці граматики зорієнтовані на галицьку мовну практику.

На тематичне визначення розділів у граматиках української мови значною мірою вплинуло їх призначення. Граматики, автори яких ставили за мету науково описати граматичну систему (граматичну будову) української мови, об'єднували переважно два основних розділи – морфологію та синтаксис, у яких із різною повнотою (вужче або ширше) описано морфологічну та синтаксичну підсистеми граматичної системи української мови. Проте таких граматик на початку і в 20-х роках XX ст. було зовсім мало, оскільки майже всі граматики цього періоду були підручниками з української мови або для домашнього навчання та самоосвіти, бо шкіл з українською мовою навчання за Російської імперії в Східній Україні не було (це, зокрема:

«Коротка граматика української мови» П. Залозного (ч. 1–2, 1906–1913); «Українська граматика для школи» Г. Шерстюка (ч. 1–2, 1907–1909); «Українська граматика» Є. Тимченка (1907); «Граматика українського язика» І. Нечуя-Левицького (ч. 1–2, 1914) та ін.), або підручниками для шкіл, які вважають шкільними граматиками української мови, що спричинено відкриттям після 1917 року шкіл з українською мовою навчання (серед них: «Початкова граматика української мови» О. Курило (ч. 1–2, 1917–1918), яку використовували як основний шкільний підручник майже 10 років; «Украинская грамматика» М. Грунського (1917); «Початкова граматика для науки читання й письма» С. Черкасенка (1917); «Українська граматика. Підручник для середньої і вищепочаткових шкіл П. і П. Терпило (1917); «Коротка граматика української мови для шкіл і самоосвіти» В. Мурського (1917); «Українська граматика для самонавчання» М. Левицького (1917)). У 1918 р. опубліковано призначену для вчителів «Практичну граматiku української мови» В. Сімовича, а в 1919 р. – повнішу його «Граматiku української мови». Саме орієнтація на школу, на шкільну програму з мови спричинила те, що в цих підручниках, названих граматиками, стався вихід за межі опису граматичної (морфологічної та синтаксичної) будови української мови. У багатьох із них подано відомості з фонетики, лексики, фразеології та інших підсистем української мови, що спричинило заміну вужчої назви підручників, посібників *граматика* ширшою назвою за своїм значенням. Спочатку їх назвали «Українська мова» або «Український язик», пор.: «Украинский язык» О. Синявського (1923); «Українська мова» П. Горещького та І. Шалі (1926); «Українська мова» М. Грунського і Г. Сабалдира (1926); «Українська мова» М. Наконечного (1928) та ін. У 30-х роках і надалі в навчальній практиці набуває поширення назва *курс* або *практичний курс сучасної української мови*, пор.: «Підвищений курс української мови. Підручник для педвузів» за редакцією Л. Булаховського (1931); «Курс сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського (т. 1–2, 1951); «Курс сучасної української літературної мови» М. Жовтобрюха і Б. Кулика (ч. 1, 1959; 4-те вид. 1972) та ін. У цих підручниках і посібниках для студентів вищих навчальних закладів подано опис усіх підсистем української літературної мови, зокрема й граматичної (морфологічної та синтаксичної). Безпідставно стало називати такі повні (цілісні) описи української мови *граматиками*. Терміном *граматика* в них іменовано лише розділ мовознавства, у якому вивчають граматичну будову української мови, та безпосередньо саму граматичну будову української мови. Те саме сталося й у навчальній практиці загальноосвітніх шкіл України: підручники названо *Українська мова*, де маємо розділи, присвячені вивченню морфології та синтаксису, тобто граматики, сучасної української літературної мови. Термін *граматика* на означення праці про граматичну будову мови в другій половині ХХ ст. незмінно вживають лише фахівці – передусім українські мовознавці, які випрацьовують засади створення різних граматик – теоретичних (формальних, функційних, категорійних, функційно-категорійних тощо), академічних, описових, практичних та інших. Саме під їхнім впливом у 90-х роках ХХ ст. у навчальному процесі філологічних факультетів педагогічних університетів та інститутів України, коли гостро постала потреба в підручниках і посібниках нового покоління з вивчення української мови, знову з'явилися підручники – граматики української літературної мови, названі так відповідно до поданого в них матеріалу, пор.: «Граматика української мови. Морфологія» О. Безпояско, К. Городенської та В. Русанівського (1993); «Граматика української мови. Синтаксис» І. Вихованця (1993). У першому десятиріччі ХХІ ст. побачив світ підручник «Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія» М. Плющ (2005 і 2010). Проте в підручникотворенні для вищої школи граматика не набула поширення, досі переважають підручники і посібники, у яких викладено або весь курс навчання сучасної української мови (напр.: «Сучасна українська літературна мова» за редакцією М. Плющ (1994 і наст. роки перевидань), або певну кількість розділів: узвичаєно подавати в таких курсах фонетику і фонологію, орфоепію, графіку та орфографію, лексикологію, фразеологію, лексикографію, словотвір та морфологію (пор.: «Сучасна українська літературна мова» за редакцією А. Грищенко (1993 і наст. роки перевидань) і окремо – синтаксис української мови (пор.: «Синтаксис української мови» К. Шульжука (2004); «Синтаксис української мови» П. Дудика і Л. Прокопчук (2010).

У науковій сфері, як і раніше, переважає теоретичний тип граматики, що ґрунтується на певних теоретичних засадах, випрацьованих автором чи авторським колективом, і охоплює аналіз обох підсистем граматики (пор.: «Теоретична граматика сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис» А. Загнітка (2011) або однієї з них (пор.: «Теоретична граматика української мови. Морфологія» А. Загнітка (1996), «Теоретична граматика української мови. Синтаксис» А. Загнітка (2001); «Теоретична морфологія української мови» І. Вихованця та К. Городенської (2004).

В академічній науці граматичний напрям був і є одним з основних. У другій половині ХХ ст. він мав два основних вияви: 1) описовий, для якого характерне намагання об'єктивно та якнайповніше описати морфологічну й синтаксичну будову (систему) сучасної української літературної мови на засадах традиційної граматики. Це засвідчують монографічні описи частиномовних класів української мови, що з'явилися в 60-ті – на початку 80-х років (зокрема: «Іменник в українській мові» І. Матвіяса (1974); «Структура українського дієслова» В. Русанівського (1971); «Дієприкметник у сучасній українській мові» Г. Гнатюк (1982); «Прикметник в українській мові» А. Грищенко (1978); «Числівник української мови» Г. Арполенко, К. Городенської, Г. Щербатюк (1980) і теоретичний курс «Сучасна українська літературна мова», дві книжки якого присвячені описові відповідно морфологічної та синтаксичної систем української літературної мови (1969 і 1972); 2) пошуковий, новаторський, що почався з 80-х років ХХ ст. Його вирізняє відхід від засад традиційної граматики й зосередження зусиль на пошуках таких засад, які забезпечили б послідовну, несуперечливу класифікацію частин мови, адекватне потрактування їхніх граматичних категорій, комплексну характеристику синтаксичних одиниць, що ґрунтується на формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному та власне-семантичному підходах до вивчення синтаксичних одиниць. Цей підхід в українському теоретичному мовознавстві пов'язаний з ім'ям Івана Романовича Вихованця, члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора, лауреата двох академічних премій – Премії імені Івана Франка (1989) та Премії імені О. Потебні (2004). Іван Романович – уродженець села Колосови Кременецького району Тернопільської області, він навчався в Кременецькому педагогічному училищі (вересень 1950 – липень 1954 року), а потім у Кременецькому педагогічному інституті на філологічному факультеті (вересень 1954 – серпень 1956 року). В українському мовознавстві чимало постатей, які відомі світові своєю неперевершеною творчою біографією і чий науковий доробок сягнув небачених обширів. Серед них вивищується науково потужна постать Івана Романовича Вихованця – одного з найвидатніших граматистів другої половини ХХ – початку ХХІ ст., який зробив величезний внесок у розвиток граматичної теорії, дослідника-новатора, теоретика [1, с. 122]. Він заснував і розвинув функціонально-семантичний підхід до вивчення граматичних одиниць, що ґрунтується на принципі «від функції (значення) до засобів її вираження», який згодом трансформував у функційно-категорійний підхід; на засадах цього підходу в українському мовознавстві кілька десятиріч працює граматична школа Івана Вихованця: це його учні й послідовники, які розвивають і поглиблюють граматичну концепцію свого вчителя й наставника.

Охопити в цій праці весь обшир новаторських граматичних ідей І. Вихованця дуже непросто, до того ж вони вже відомі не тільки українським мовознавцям, а й усьому слов'янському і навіть неслов'янському світові, про що свідчить індекс покликань. Наголошу на принципово важливих ідеях дослідника, на яких сформовано засади новітньої функційно-категорійної граматики української мови. І. Вихованець запропонував: 1) гетерогенну, або семантико-граматичну, класифікацію слів на частини мови, що дала змогу розмежувати частиномовні класи слів (чотири – іменник, дієслово, прикметник, прислівник) і нечастиномовні класи одиниць, або службові слова-морфеми (прийменник, сполучник, частки, зв'язки), а також виокремити слова-речення (вигуки-речення, звуконаслідувальні слова-речення та частки-речення); 2) ієрархію частиномовних і нечастиномовних класів; 3) семантико-граматичний підхід до аналізу граматичних категорій, на засадах якого розмежовано власне-морфологічні та морфолого-словотвірні, або міжривневі, граматичні категорії; 4) теоретичні

засади семантичного синтаксису, що стосуються власне-семантичного та семантико-синтаксичного рівнів речення; семантичну класифікацію предикатів і непередикатних компонентів; 5) теоретичні засади функційного синтаксису, зокрема з'ясував такі фундаментальні поняття, як синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення, синтаксичні одиниці та їхні функції (мінімальна синтаксична одиниця – синтаксема і синтаксичні одиниці-конструкції – речення і словосполучення), систему формально-синтаксичних одиниць, або головних і другорядних членів речення, систему мінімальних семантико-синтаксичних одиниць – предикатних і непередикатних синтаксем та ін.; 6) трансформував теоретичні засади функційної граматики в засади функційно-категорійної граматики, унаслідок чого, на противагу традиційному двокомпонентному витлумаченню системи граматики, виокремив і третю підсистему – словотвір; визначив для цих підсистем свої одиниці та категорії; надав категоріям синтаксису провідну роль у функційній спеціалізації граматичних одиниць [1, с. 122–131; 2, с. 11–35]. Основною працею, у якій уперше зреалізовано поєднання функційного й категорійного підходів до морфологічної підсистеми української мови, стала монографія «Теоретична морфологія української мови» (2004) Івана Вихованця та Катерини Городенської. На її концептуальних засадах створено нову академічну граматику – «Граматику сучасної української літературної мови. Морфологію» (2017), авторами якої є І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко та С. Соколова. У ній запропоновано найповніший на сьогодні опис морфологічної підсистеми сучасної української літературної мови на засадах, випрацьованих І. Вихованцем. Дві інші підсистеми граматики – синтаксична та словотвірна – на часі.

Цей короткий огляд розвитку граматичної думки від часу виходу кременецької «Граматики» до сьогодні, тобто за 380 років, дає підстави означити його як шлях розвитку староукраїнської граматичної думки, що формувалася переважно на основі шкільних граматик, які мали передусім нормативне (кодифікаційне) і навчально-освітнє значення для вивчення церковнослов'янської мови української редакції, що була, за визначенням дослідників, однією з найпоширеніших писемно-літературних мов Європи до XVIII ст. [3, с. 9], і сучасних академічних граматик, створених на теоретичних засадах, що є результатом узагальнення пошуків і напрацювань багатьох попередніх поколінь мовознавців. Кременецьку «Граматику» як науковий твір минулого сьогодні оцінюємо не з мірилом досягнень нашого часу, а за тією роллю, яку вона відіграла в контексті освітнього-культурного розвитку України першої половини XVII ст. Без перебільшення, маємо підстави вважати її витвором граматичного мистецтва, оскільки в ній були вміло поєднані наукове, кодифікаційне та навчальне завдання. Вона зафіксувала перші спроби відійти від грецьких класичних зразків у багатьох питаннях вивчення мови. З неї навчалася грамоти й елементів філології кілька поколінь українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Городенська К. Г. Іван Романович Вихованець – видатний граматист, теоретик, новатор / К. Г. Городенська // Українська мова. – 2010. – № 4. – С. 122–131.
2. Загнітко А. Граматична концепція Івана Вихованця / А. Загнітко // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики. – Донецьк : Вид-во «Ноулідж». – 2010. – С. 11–40.
3. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 224 с.

Стаття надійшла до редакції 27.09.2018 р.

Лілія Невідомська

(Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна
академія імені Тараса Шевченка),

Стефанія Лісняк

(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)

РОЛЬ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню ролі церковнослов'янської мови як богослужбової в різні періоди історичного розвитку України. Особливості використання цієї мови розглянуто в межах тих часових зрізів, які дослідники виділяють в історії української літературної мови. Крім докладної характеристики кожного із таких етапів, визначено також основні зміни, яких зазнавала церковнослов'янська мова, і чинники, що їх спричинили.

Ключові слова: церковнослов'янська мова, сакральна мова, українська народна мова, українська літературна мова, редакції (ізводи) церковнослов'янської мови, православна церква, греко-католицька церква.

Лилия Невидомская, Стефания Лисняк. РОЛЬ ЦЕРКОВНОСЛОВЯНСКОГО ЯЗЫКА В РЕЛИГИОЗНОЙ СФЕРЕ НА РАЗНЫХ ЭТАПАХ ИСТОРИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ

Статья посвящена освещению роли церковнославянского языка как богослужебного в разные периоды исторического развития Украины в границах тех временных срезов, выделяемых исследователями в истории украинского литературного языка. Кроме детальной характеристики каждого из этих этапов, определены также основные изменения, которым подвергался церковнославянский язык, и обуславливающие их факторы.

Ключевые слова: церковнославянский язык, сакральный язык, украинский народный язык, украинский литературный язык, редакции (изводы) церковнославянского языка, православная церковь, греко-католическая церковь.

Liliya Nevidomska, Stefaniya Lisnyak. THE ROLE OF THE CHURCH SLAVONIC LANGUAGE IN RELIGIOUS SPHERE AT THE VARIOUS STEPS OF HISTORY OF UKRAINE

The article is devoted to highlighting the role of the Church Slavonic language as a liturgical language in Ukraine at various stages of historical development. The peculiarities of the use of this language are considered within the historical stages, which are distinguished in the development of the Ukrainian literary language. In addition to the detailed description of each of these periods, the changes that were under the Church Slavonic language and the factors that caused them were also identified.

Keywords: Church Slavonic language, sacral language, Ukrainian literary language, editorial board (Church and Slavonic language estates), folk-speaking language, Orthodox Church, Greek Catholic Church.

Цьогорічне відзначення 380-ліття кременецької «Грамматики, или Писменниці...» – це подія, яка мотивує не лише всебічне дослідження самої пам'ятки, але й поглиблене осмислення важливих питань, що стосуються вживання церковнослов'янської мови в Україні. Йдеться насамперед про певні лінгвістичні й деякі інші суспільно значущі аспекти функціонування в нашій країні найдавнішої літературної мови слов'ян, якою послуговувалися тут ще з часів Київської Русі та й у всі наступні періоди історії України аж донині. Очевидно, що в різні історичні епохи застосування згаданої мови була неоднаковим та залежало від конкретних обставин суспільного буття.

Численні праці вітчизняних і зарубіжних учених демонструють тривале та ґрунтовне висвітлення широкого кола тем, пов'язаних із виникненням, побутуванням, роллю згаданої мови в релігійному, науково-освітньому, культурному житті слов'ян, у тому числі й українців. Варто наголосити, що серед досліджуваних проблем особливо актуальним було й залишається розкриття взаємодії церковнослов'янської мови з мовою українського народу, передовсім із її найвищою літературною формою.

І хоча до цього питання зверталися й продовжують звертатися відомі філологи (Л. Булаховський, О. Горбач, А. Кримський, В. Ламанський, М. Нікольський, В. Німчук, С. Обнорський, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Русанівський, І. Свенціцький, С. Смаль-Стоцький, І. Срезневський, Є. Тимченко, О. Шахматов, Ю. Шевельов, І. Юшук та ін.), певні моменти тривалого поширення й тенденції суспільного вжитку церковнослов'янської мови на наших теренах у її зв'язках із давньою та сучасною українською літературною мовою є недостатньо з'ясованими, а розгляд відповідних явищ лінгвального розвитку подекуди залишається дискусійним. Це, зокрема, стосується дослідження процесів розгортання, активізації чи, навпаки, згортання в певні історичні періоди функцій церковнослов'янської мови в світському спілкуванні, та тих змін, що простежувалися в її богослужбовому використанні.

Своєчасність окресленої проблематики зумовлена тим, що проникнення в релігійну сферу й поступове утвердження тут української мови поряд із церковнослов'янською в різні історичні епохи супроводжувалося та супроводжується нині більш або менш гострим і часто дискусійним обговоренням, яке потребує відповідного лінгвістичного інтерпретування.

Мета пропонованої статті – простежити й узагальнити передовсім мовознавчі погляди на використання церковнослов'янської мови як богослужбової, зважаючи на розвиток такого ж функційного навантаження української літературної мови.

Висвітлюючи історію церковнослов'янської мови від найдавніших часів до XVIII ст., видатний філолог і церковний діяч І. Огієнко вказує на постійне контактування цієї мови з живими слов'янськими мовами: *«Щоби пристосувати церковну мову до народного розуміння, [...] постійно заміняють застарілі граматичні форми на більш живі. Такі зміни йдуть без перерви з XIV ст. в XV, XVI, XVII, XVIII»* [6, с. 24].

Зважаючи на особливості функціонування церковнослов'янської мови, її використання в Україні доцільно розглядати в межах тих історичних етапів, які лінгвісти виділяють у розвитку української літературної мови, як-от: староукраїнський (IX–XI–перша половина XIV ст.); середньоукраїнський (друга половина XIV–XVIII ст.); новоукраїнський (кінець XVIII–поч. XIX–XXI ст.).

У староукраїнську (давньоукраїнську) добу з остаточним прийняттям християнства в Київській Русі церковнослов'янська мова перш за все *«була церковною мовою – мовою Богослужіння, мовою Молитви, культовою, священною»* [4, с. 28]. Як відомо, це була модифікована й дещо штучна пізніша старослов'янська (староцерковнослов'янська мова), яку в 60-их роках IX ст. створили Кирило та Мефодій на основі солунсько-македонського діалекту староболгарської мови [9, с. 14]. Цією літературною мовою свого часу послуговувалися різні слов'янські народи. Поступово внаслідок проникнення в неї елементів тодішніх живих мов уже з XII ст. можна простежувати відповідні відмінності у вимові певних звуків та використанні деяких форм і слів. Таким чином виникають варіанти церковнослов'янської мови (редакції, ізводи). З цього приводу І. Огієнко зауважує, що *«по православних церквах у слов'янських народів ніколи й не було зовсім однакової вимови, не було її навіть в IX–XI віках, бо кожний слов'янський нарід ще з початку заведення слов'янської служби мав свою власну церковну вимову богослужбових текстів, в більшій чи меншій мірі наближену до живої народної мови»* [7, с. 45].

Нині виокремлюють давніші (до XIV ст.) ізводи: моравсько-чеський, хорватський, болгарсько-македонський, сербський, східнослов'янський. Згодом, у XIV–XV ст., формуються болгарська, сербська, московська, українська, білоруська редакції. До ізводів пізнього періоду належить синодальний (новомосковський), що виник у середині XVII ст. шляхом поєднання певних українсько-білоруських норм із московськими.

На думку В. Німчука, «із середини XIII ст. в Києві функціонує український різновид церковнослов'янської мови, яка не була однаковою навіть на теренах Східної Славії» [4, с. 30]. Зокрема, українській редакції церковнослов'янської мови притаманні певні риси, наприклад: вимова звука, позначуваного літерою «Ѣ», як сучасного [i], а давніх [ы] та [и] як нинішнього українського звука [и]; твердість приголосних перед [е], [и], а також губних приголосних звуків та ін. Стосовно цього доцільно привернути увагу до порад В. Сімовича щодо читання «церковних книг» [8, с. 89–94]. Варто вказати, що зближення церковнослов'янської мови з українською, яке простежувалося в XII–III ст., припиняється в другій половині XIV ст.

У середньоукраїнський період церковнослов'янська мова з другої половини XIV ст. зазнає болгарсько-сербського впливу, а добу з другої половини XVI ст. І. Огієнко називає українською, оскільки з цього часу *«опіка над церковною мовою цілком переходить до українського народу»* [6 с. 27].

Незважаючи на дезінтеграційні процеси в спільній літературній церковнослов'янській мові, завжди існувало прагнення підтримувати її єдність. Про це свідчать численні спроби виробити єдині норми на основі старих зразків. Одна з перших таких спроб – реформа, здійснена болгарським патріархом Єфимієм (Евтимієм) Тирновським наприкінці XIV ст. Її результатом було виправлення церковних книг і встановлення нового правопису з метою уніфікації церковнослов'янських текстів. Церковнослов'янська мова цього періоду ввібрала в себе чимало особливостей тодішньої живої болгарської мови [6, с. 26]. Цей т. зв. другий південнослов'янський вплив був спрямований на «очищення» церковнослов'янської мови. Це означало, що *«писемна мова відривалася від говірної [...] Всьому попередньому багатовіковому рухові від чужинецької (староцерковнослов'янської) мови до вироблення певного компромісу завдяки впровадженню місцевих особливостей давався зворотний хід»* [11, с. 499].

Із XV ст. починається занепад церковнослов'янської мови, який, на думку І. Огієнка, продовжувався до кінця XVI ст. [6, с. 28]. Ця мова надто віддалилася від живої української мови й стала малозрозумілою для вірних, тому виникає потреба зробити мову Церкви загальнодоступною. Для XVI ст. характерна активізація в Україні релігійного й культурного життя. Саме тоді під впливом європейського реформаційного руху здійснюються відомі переклади богослужбових книг «простою мовою». («Пересопницьке Євангеліє» 1556–1561 рр., «Крехівський Апостол» 1560 р. та ін.). Ця мова, крім слів, властивих тогочасним українській, білоруській, польській і навіть чеській мовам, а також окремих діалектизмів, містить і церковнослов'янські лексеми (насамперед ті, до яких складно підібрати належні відповідники). Зауважимо, що звернення «До чителника», вміщене в кременецькій «Грамматиці, или Писменниці...», написане якраз цією «простою мовою»,

Проте наприкінці XVI – початку XVII ст. церковнослов'янська мова відновлює втрачені позиції та ще надовго стає панівною мовою Української Церкви. Окреслену тенденцію виразно засвідчує Острозька Біблія 1580-1581 рр. – одна з перших друкованих книг в Україні. Піднесення церковнослов'янської мови спричинене ще й тим, що вона, органічно пов'язуючись із православ'ям, стає потужним знаряддям боротьби проти поширення католицизму та ополячення. Саме тому українські культурні діячі прагнули урівняти церковнослов'янську мову в правах із іншими давніми мовами, якими була написана Біблія. Так, М. Смотрицький обстоював ієрархію п'ятох мов, серед яких давньогрецька, латинська та церковнослов'янська (староболгарська) мали повну «гідність» і творили трійцю священних мов, а руську та польську мови можна було використовувати в перекладах і поясненнях для менш освічених людей. Очевидно, що в ті часи сприймання церковнослов'янської мови для пересічних українців було вже досить важким.

Віддаленість церковнослов'янської мови від тодішньої української народної мови викликала необхідність укладати перекладні церковнослов'янсько-українські словники та створювати спеціальні мовознавчі праці, які б уніфікували відповідні норми. *«Текстова кодифікація церковнослов'янської мови в Острозькій Біблії і потреби шкіл, – наголошує О. Горбач, – стали спонукою до скодифікування системи церковнослов'янської мови в формі граматик: грецько-слов'янської «Адельфотес» і церковнослов'янської Лаврентія Зизанія і*

Мелетія Смотрицького» [1, с.270]. До таких посібників належить і кременецька «Грамматика, или Писменница...» (1638), видана тогочасним Богоявленським братством. Указаний стародрук призначався учням («тщателем»). Науковці вважають його скороченим і переробленим виданням відомої «Граматики» М. Смотрицького. Дослідники також висловлюють припущення, що автором «Грамматіки, или Писменниці...» міг бути луцький єпископ Афанасій Пузина чи хтось із кременецьких викладачів [3, с. 145].

Варто наголосити, що в епоху польсько-католицької експансії саме Україна була важливим осередком слов'янської культури, центром охорони церковних традицій, і якраз тут здійснювалися спроби першої систематичної нормалізації церковнослов'янської мови в граматиках і словниках. Українці, передовсім діячі Острозького гуртка, дали всьому православному слов'янству усталений текст Святого Письма, який став основою всіх пізніших видань.

Російський лінгвіст М. Трубецькой указує на величезну заслугу українців у запровадженні церковнослов'янської мови в Росії й збереженні чистоти церковнослов'янської традиції ще з домонгольських часів до XVIII ст. За його переконанням, *«вся традиція і форми використання церковнослов'янської мови для світської літератури йдуть з України»* [10, с. 117]. У XVII ст. церковнослов'янська традиція зберігалась у двох центрах – Києві та Москві. Після приєднання України до Москви спочатку домінувала київська традиція церковнослов'янської мови, що зумовило правку церковних книг за київськими та львівськими зразками.

Проте підпорядкування української церкви Росії (1686 р.), руйнівні закони (1720, 1704 рр.), спрямовані проти самобутності нашої церкви, призвели до зросійщення церковнослов'янської мови. У XVIII ст. відбувалося усування київської редакції церковнослов'янської мови в Росії, де за указом Петра I на Лівобережжі та Київщині було дозволено видавати книги тільки московським ізводом, який поступово утвердився на підросійських територіях України. Тут тексти церковно-наукових видань уніфікують у напрямку їхнього наближення до тогочасної літературної мови Росії. Архієпископ І. Ісіченко наголошує: *«якщо спочатку Росія прийняла мову українського митрополита Димитрія Ростовського як мову, взірцеву для церковнослов'янського богослужіння, то згодом русифіковані переклади поширюють на церковнослов'янську мову України вплив російської мовної традиції»* [2, с. 21].

У новоукраїнський період зросійщена церковнослов'янська мова продовжує використовуватися на згаданих українських землях, де як літературна стала побутувати російська мова. За таких обставин у релігійній сфері застосування київського ізводу церковнослов'янської мови припинилося.

Натомість в Західній Україні церковнослов'янська мова продовжувала функціонувати. Тут тривалий час були поширені погляди, згідно з якими книжна мова повинна бути церковнослов'янською або ж містити поряд із народнорозмовним церковнослов'янський пласт. Крім того, в Галичині, Закарпатті та на Буковині простежується також обмежене використання й кириличної графіки. Зауважимо, що на західноукраїнських теренах особливий місцевий варіант церковнослов'янської мови був поширений у релігійно-публіцистичному вжитку й у XIX ст.

У XX ст., в Україні домінує новомосковський (синодальний) ізвод церковнослов'янської мови, однак українська вимова церковнослов'янських текстів продовжувала зберігатися там, де мовою спілкування вірних залишалася українська. Насамперед це стосується греко-католицької церкви та окремих православних парафій у Галичині та Закарпатті. Проте відроджена 1919 р. в Києві УАПЦ запроваджує в Літургію сучасну українську мову, спираючись на відповідні переклади, здійснені Всеукраїнською Церковною Радою, зокрема митрополитом Василем Липківським (1864–1938), який 1919 р. відправив у Микільському соборі в Києві першу Літургію українською мовою. Після того, як сталінський режим знищив УАПЦ в Україні, тут знову провідною стає РПЦ, а панівною богослужбовою мовою – зросійщена церковнослов'янська. Українська мова в ролі богослужбової продовжила функціонувати в діаспорі.

У Західній Україні, яка до входження її до складу СРСР перебувала під владою Польщі, в православних церквах відправляли церковнослов'янською мовою київського ізводу, хоча їм було офіційно дозволено використовувати богослужбову українську мову за бажанням вірних.

Після Львівського неканонічного собору 1946 р., який ухвалив ліквідувати Берестейську унію 1596 р. й тим самим розірвати зв'язок із Ватиканом і приєднатися до РПЦ, у західних єпархіях Українського екзархату останньої поширився київську редакцію церковнослов'янської мови. Нині його в богослужінні застосовують деякі західні єпархії УПЦ (Московського патріархату), наприклад Львівська й Володимир-Волинська, Перемишльська єпархія в Польщі, а також окремі монастирі УГКЦ та Мукачівська греко-католицька єпархія. Додамо, що РПЦ у богослужінні сьогодні використовує синодальний (новомосковський) ізвод церковнослов'янської мови.

Коли ж наприкінці 1980-х–на початку 1990-х УГКЦ, УПЦ-КП та УАПЦ виокремилися з РПЦ, відтоді у них служать українською мовою. У наші дні певна гострота мовного питання в релігійній сфері не спадає. Адже й нині в Україні прихильники різних конфесій дотримуються неоднакових поглядів стосовно богослужбової мови. Представники УПЦ КП, УАПЦ та УГКЦ обстоюють думку, що в незалежній Україні з властивою їй єдиною державною мовою функцію богослужбової повинна виконувати саме українська мова. Натомість представники УПЦ-МП вважають, що встановлена ще святими Кирилом і Мефодієм мова, має бути недоторканою. До обговорення цієї проблеми та її розв'язання певним чином долучаються й мовознавці. Зважаючи на мовну ситуацію, яка склалася в Україні та на перспективи розвитку сучасної української літературної мови як функційно багатогранної системи, бажаним і доцільним є її якнайширше богослужбове застосування. Щоб обґрунтувати цей висновок, необхідно розглянути хоча б основні аргументи прихильників богослужбового використання церковнослов'янської мови, які можна звести до певних положень.

По-перше, часто наголошують на тому, що нині церковнослов'янська мова – це священна літургійна мова, яка звучить тільки в молитовному діалозі людини з Богом, а українською, крім інших сфер спілкування, послуговуються також і в побуті. Тому в церковному вжитку таку звичну мову вірні можуть сприймати передовсім як світську, профанну, на противагу сакральній церковнослов'янській мові.

Стосовно цього варто зазначити, що й староцерковнослов'янська мова, яка виникла на живомовній основі солунсько-македонського діалекту староболгарської мови, була пов'язана з профанним світом, а своїй святості вона завдячує власне церковному вжитку. Крім того, важливо вказати на те, що богослужбову роль виконує не сучасна українська літературна мова загалом, а її спеціальний достатньо вироблений конфесійний стиль, який на відміну від інших стильових різновидів, значною мірою наповнений старослов'янськими, що духовно й почуттєво поєднують рідну мову з богонатхненною церковнослов'янською мовою.

По-друге, обстоюючи церковнослов'янську мову як мову українського православ'я, інколи наголошують на тому, що сьогодні тексти, які репрезентують церковнослов'янську мову синодального (новомосковського) ізводу, чи не найповніше відповідають грецьким першоджерелам. Однак справедливості подібних тверджень потрібно доводити, спираючись на ґрунтовний порівняльний аналіз україномовних видань Святого Письма, богослужбових книг, які перекладали різні автори впродовж тривалого часу. Очевидно, що в цьому випадку йдеться не про надуману обмеженість української мови як богослужбової, а про можливі деякі вади, неточності українських перекладів. Відповідну перекладацьку та організаційну діяльність у цьому напрямку здійснювали видатні церковні сподвижники насамперед представники УАПЦ та УГКЦ, які усвідомлювали роль рідної мови як важливого чинника духовності української нації. Така копітка міжконфесійна праця над удосконаленням й уніфікацією сакральних україномовних текстів повинна стати постійною важливою справою, спільною для релігійних діячів і фахівців-філологів. Необхідно глибоко усвідомлювати, що саме сьогодні здійснюється те, у що вірив митрополит Іларіон, який у праці «Українська мова як мова богослужбова» писав: *«Великий Український народ з переповненого серця. побожно складе у Святого*

Престолу Божого свою найбільшу всенародну жертву Богові – свою мову живу...» [5, с. 117–118].

На завершення необхідно привернути увагу до того, що запровадження в богослужіння української мови не повинно повністю усувати з нього церковнослов'янської мови. Вона глибоко закорінена в релігійному житті й ментальності української спільноти, тому за потреби, зокрема під час особливо урочистих відправ, певні сакральні тексти варто виголошувати в храмах церковнослов'янською мовою. Можна було б також на Великдень відправляти Літургію церковнослов'янською мовою, як практикуються в католицькій церкві відправи латинською мовою. Проте в цьому випадку в українських церквах потрібно послуговуватися згаданим раніше київським ізводом та традиційними для нього нормами вимови. Тобто сьогодні йдеться про історично вмотивоване й цілеспрямоване відродження в релігійному вжитку власне українського ізводу церковнослов'янської мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбач О. Старослов'янська мова і церковнослов'янський переклад Св. Письма / Олекса Горбач // Зібрані статті. II. Статті до 1000-ліття християнізації Руси-України. – Мюнхен, 1993. – С. 263–282.
2. Ісіченко І. Мова богослужінь: чинник інтеграції чи дезінтеграції Церкви / Ігор Ісіченко // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій. – Львів, 1998. – С. 20–32.
3. Німчук В. В. Мовознавство на Україні XVI-XVII ст. / Василь Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 223 с.
4. Німчук В. Українська мова – священна мова / Василь Німчук // Людина і світ. – 1992. – № 11–12. – С. 28–32.
5. Огієнко І. Наша літературна мова / Огієнко Іван (митрополит Іларіон) // Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. – К. : Наша культура і наука, 2011. – 356 с.
6. Огієнко І. Історія церковнослов'янської мови / Іван Огієнко. – Варшава : «Елпіс», 1931. – Т. V. – С. 3–33.
7. Огієнко І. Українська вимова богослужбових текстів / І. Огієнко // Дивослово. – 2007. – №9. – С. 43–48.
8. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Друге видання з одмінами й додатками / Василь Сімович. – Київ – Лейпциг, 1919. – 584 с.
9. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова / М. Ф. Станівський. – К. : Вища школа, 1993. – 264 с.
10. Трубецкой Н. С. Общеславянский элемент в русской культуре / Трубецкой Н. С. // Вопросы языкознания. – М., 1990. – №2. – С. 122–139, №3. – С. 114–134.
11. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Переклад з англійської / Юрій Шевельов ; [пер. з англ.]. – Харків : Акта, 2002. – 1066 с.

Стаття надійшла до редакції 17.09.2018 р.

НАЗВИ УРОЧИЩ ПІВНІЧНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК СКЛАДНИК МІКРОТОПОНІМІЇ КРАЮ

У статті схарактеризовано 343 назви наявних сьогодні урочищ на території чотирьох північних районів Хмельниччини у структурному, словотвірному та семантико-мотиваційному аспектах; запропоновано ввести додатковий термін на позначення назв урочищ – трактонім, який кваліфікуємо як найменування території або групи однорідних ділянок природи, відокремленої більш-менш чіткими природними або антропогенними межами; з'ясовано, що переважають прості сутнісні найменування, мотивовані географічними термінами й утворені лексико-семантичним способом.

Ключові слова: урочище, власна назва, мотивація, семантика твірної основи, деривація.

Илона Ордынская. НАЗВАНИЯ УРОЧИЩ СЕВЕРНОЙ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ МИКРОТОПОНИМИИ КРАЯ

В статье охарактеризовано 343 названия урочищ, зафиксированных на территории четырех северных районов Хмельницкой области, в структурном, словообразовательном и семантико-мотивационном аспектах; предложено ввести дополнительный термин для обозначения названий урочищ – трактоним, который квалифицируем как наименование территории или группы однородных участков природы, отделенной более или менее четкими природными или антропогенными границами; выяснено, что преобладают простые сущностные наименования, мотивированные географическими терминами и образованные лексико-семантическим способом.

Ключевые слова: урочище, имя собственное, мотивация, семантика производной основы, словообразование.

Ilona Ordynska. NAMES OF THE NORTHERN KHMELNYTSKY REGION TRACTS AS A MICROTOPYONYMY COMPONENT OF THE REGION

The article describes 343 names of land tracts fixed on the territory of four northern districts of the Khmelnytsky region in structural, word-building and semantic-motivational aspects; it was proposed to introduce an additional term to designate the names of the tracts - a tractonym, which we define as the name of a territory or a group of homogeneous areas of nature, separated by more or less clear natural or man-made boundaries; it has been found that simple essential names prevail, motivated by geographic terms and formed in a lexico-semantic way.

Keywords: tract, proper name, motivation, semantics of the derived stem, word formation.

Будь-яка географічна назва, виникаючи практично стихійно, все-таки не є випадковою і має свою мотивацію (нехай сьогодні подекуди нез'ясовану), семантику, структуру. Сучасна ономастика значну увагу приділяє характеристиці мікротопонімів, що зумовлено низкою факторів, із-поміж яких те, що значний пласт цієї лексики зникає з людської пам'яті, хоча такі пропріативи тісно пов'язані з історією заселення певної території, в них відбивається побут, вірування, звичаї народу, простежуються його торговельні, господарські та культурні зв'язки.

Свого часу мікротопонімія різних регіонів уже ставала об'єктом вивчення таких ономастів, як В. Ф. Баньої (басейн річки Уж), Н. І. Бицко (Тернопільщина), Л. П. Білінська (Покуття), О. В. Василик (Уманщина), Н. В. Вебер (Івано-Франківщина), О. В. Заїнчовська (Кіровоградська область), Н. І. Лісняк (Західне Поділля), Р. О. Ляшенко (Кіровоград), О. І. Проць (північ Львівської області), Н. Р. Яніцька (центральні та східні райони Львівської

області) та ін. Проте комплексне дослідження мікротопонімікону північної Хмельниччини, зокрема найменувань урочищ, відсутнє, що й зумовило актуальність теми статті. Мета розвідки – з'ясувати сутність дефініції *урочище* та схарактеризувати назви урочищ Північної Хмельниччини (Ізяславського, Полонського, Славутського і Шепетівського районів) у структурно-семантичному та мотиваційно-словотвірному аспектах.

На думку географів, урочище як основна одиниця ландшафту становить собою природний територіальний комплекс, який складається з генетично взаємопов'язаних фацій або груп фацій (підурочищ), утворених у межах частини або цілої мезоформи рельєфу. Як зазначає С. П. Мельничук, на рівнинах кожен яр, балка, схил, долина струмка, улоговина, плоске межиріччя, річкова тераса, заплава або інша форма рельєфу обов'язково буде окремим урочищем [2, с. 40].

За «Словником української мови», *урочище* – 1) те, що становить природну межу (яр, гора і т. ін.); 2) ділянка, яка виділяється серед навколишньої місцевості природними ознаками (ліс серед поля, луг, болото серед лісу і т. ін.) [2, 10, с. 483].

Б. В. Смерека, який досліджував сутність поняття *урочище* в актових та фіскальних документах Руського воєводства, зауважує, що «географи називають урочищем таксономічну одиницю нижчого порядку, що характеризується єдністю ландшафту. Мовознавці застосовують цей термін для означення незаселених об'єктів, зазвичай у сільській місцевості, найменування яких прийнято називати мікротопонімами; археологи – для просторової конкретизації знахідок, знову ж таки у сільській місцевості, де немає інших орієнтирів» [4, с. 11]. Автор, проаналізувавши низку документів, дійшов висновку, що сьогодні не існує єдиної, чітко окресленої дефініції. Урочищем називали незаселену територію, яку або могли з часом заселити, або ніколи не використовували для проживання [4, с. 12].

Отже, урочища – це змінні (динамічні) рельєфні утворення, непостійність яких зумовлена впливом низки зовнішніх факторів (зокрема клімату, людської діяльності, давнього заселення краю, утворення поселень тощо), тому й з'ясувати походження назви того чи іншого об'єкта часто становить значні труднощі.

Вважаємо за доцільне ввести додатковий термін на позначення назв урочищ – *трактонім* (з таким значенням корінь фіксується в багатьох європейських мовах).

Усього на досліджуваній території протягом різних історичних періодів було зареєстровано 455 назв урочищ (6,39 % від загальної кількості мікротопонімів), із них 424 основні і 31 варіантна. Коефіцієнт стабільності досить низький – 1,073, що засвідчує незначну динаміку таких пропріативів. На сьогодні реально існує 343 назви, зафіксовані на картах та в усному мовленні мешканців.

За структурою всі оніми поділяють на *прості* (одноосновні), *складні* (дво- і багатоосновні) та *складені* (словосполучення і речення) [6, с. 216]. Така систематизація власних назв тісно пов'язана з іншими, зокрема із семантичною, словотвірною і мотиваційною.

Найбільшу кількість становлять прості найменування (247 – 72,01 %: *Гармати, Липне, Роговища*), далі – складені (85 – 24,78 %: *Білий Камінь, Гарбарова долина, Самарський луг*), із них 3 утворення із службовим словом (*Біля Макара, Під Березиною, За Ємиками*), та складні (11 – 3,21 %: *Птахоферма, Салотопка, Сіножать*).

Оскільки урочище – це певна форма ландшафту, то й в основу назви найчастіше лягав географічний термін або інша лексема без змін, тому основним способом творення таких найменувань є лексико-семантичний (245 назв – 71,43 %), зокрема власне семантизація (104 – 42,45 %): як онімізація (загальна назва стає власною: *Гатка, Струга, Яр*, всього 92 назви), так і трансонімізація (власна назва переходить з одного розряду в інший; це 7 ойконімів: *Березівка, Зубівці, Понора*, 4 андроніми: *Перегониха, Прохориха, Якубиха*; 1 антропонім: *Мар'ян*). Шляхом плюралізації, коли онімом стає слово у формі множини, утворено 54 назви (22,04 %: *Береги, Кар'єри, Чагарі*).

На відміну від мікроойконімії, де часто фіксуємо генітивні форми найменувань, серед назв урочищ виявили лише 2 таких утворення: *Громовича, Трегубої*, що становить 0,82 %, тобто

можна говорити, що на досліджуваній території стягнення як спосіб деривації малопродуктивне.

Чільне місце в лексико-семантичному словотворі посідає синтаксичний спосіб (85 словосполучень – 34,69 %). Переважно це підрядні субстантивні словосполучення, компоненти яких поєднані зв'язком узгодження і побудовані за схемами «присвійний прикметник + іменник» (30 – 35,3 %: *Адамове займище, Гнатів став, Микитова Береза*), «відносний прикметник + іменник» (27 – 31,76 %: *Березовий гай, Заповідне урочище, Лозова Гребля*), «якісний прикметник + іменник» (16 – 18,82 %: *Білий Камінь, Короткі поля, Старий ліс*), «числівник + іменник» (7 – 8,24 %: *Перший обрив, Другі сосни, Третій Укін*). Такі назви здебільшого мають прямий порядок слів, лише у структурі відойконімних похідних наявна інверсія: *Мухарівський Лісок* і *Березина Медведівська*. Також є сполуки «прийменник + іменник» (3 – 3,53 %: *Біля Макара, За Ємиками, Під Березиною*). Одиначними фіксаціями (по 1,18 %) представлено словосполучення, компоненти яких поєднані зв'язком керування за схемами «іменник + іменник» (*Долина смерті*) та «іменник + прийменник + іменник» (*Лози за річкою*).

Наступну групу становлять назви урочищ, утворені морфологічним способом (93 – 27,11 %), де переважають суфіксальні деривати (47 – 50,53 %). Найбільше зафіксовано найменувань із суфіксом -щин-а (17 назв), який вказує на належність територій певним особам: *Драбівщина, Карпівщина, Чаплівщина*. Решта суфіксів представлена менш продуктивно: -ок (6: *Брідок, Гайок, Сплавок*), -иськ- (3: *Глиниська, Глинисько, Пасічисько*), -ищ-е (3: *Гурбище, Кам'янище, Соколище*), -ець (3: *Городець, Люварець, Огородець*), -ик (2: *Круглик, Овершик*), -иц-я (2: *Горбовиця, Жидовиця*), -івк-а (2: *Березівка*), -к-а (2: *Станіславка, Яславка*), -ин-а (2: *Дроздовина, Тершина*), -анк-а (1: *Драганка*), -ух-а (1: *Попелуха*), -ц- (1: *Багенце*), -еньк-а (1: *Гусенька*).

Також незначну кількість становлять інші типи афіксального словотворення назв: префіксальний (2 – 2,15 %: *Завапелня, Проволока*), конфіксальний (2 – 2,15 %: *Залісся, Межиліски*), усічення основи (1 – 1,08 %: *Вивіз*), основоскладання (1 – 1,08 %: *Івано-пасічне*). В ономастиці у складі морфологічного словотвору прийнято також виокремлювати флексійний спосіб, де новий онім утворюється саме за допомогою закінчення. У нашому випадку таку функцію виконує флексія -о-, приєднана до суфіксів -ов- та -ин- (7 – 7,53 %: *Артемово, Залучино, Тульмино*).

Значний відсоток (33 – 35,48 %) становлять назви урочищ, утворені шляхом конверсії, зокрема субстантивації. У процесі аналізу з'ясовано, що найчастіше субстантивувалися присвійні прикметники (18: *Горбанева, Миколова, Оленчина*). Решта твірних основ є менш продуктивними: це відносні прикметники (10: *Заповідне, Лишня, Побойна*), із-поміж яких ад'єктоніми (3: *Вербилівське, Вербоовецьке, Радошівське*) і відетнонімний прикметник (1: *Польське*), якісні прикметники (4: *Високе, Подле, Широке*) та дієприкметник (1: *Погоріла*).

Спосіб творення 5 трактонімів (1,46 %: *Кримка, Обидра, Остроня, Ушпільс, Чеморошень*) можна визначити лише умовно, оскільки невідома твірна основа.

Отже, підтверджується думка ономастів, що «лексико-семантичний спосіб надзвичайно продуктивний при творенні власних назв різних розрядів, причому онімами таким шляхом можуть ставати як апелятиви, так і інші найменування» [6, с. 344]. Особливо яскраво це простежується в назвах урочищ.

За семантикою твірної основи розмежовують відонімні, відапелятивні та відонімно-відапелятивні власні назви [6, с. 409].

У найменуваннях урочищ переважають відапелятивні похідні (238 назв – 69,38 %). Основну групу становлять назви, мотивовані географічними термінами (161 – 67,65 %), які означають: особливості поверхні землі – *Глинисько, Кам'янище, Піщанка*; рівнинні території – *Луги, Прилуки, Сіножаті*; рельєфні ознаки – *Вершина, Провалля, Яр*; типи лісових масивів – *Гайок, Чагарі, Чаща* та їхні різновиди залежно від насаджень – *Грабина, Липники, Терняки*; гідрографічні атрибути – *Брідок, Плави, Ставок*. Крім того, знаходимо терміни на позначення різних приміщень, у яких щось виготовляли, зберігали тощо – *Дігтярня, Кошарки, Лабази*.

(приміщення для зберігання зерна), *Ступник* (фабрика, де валяли вовну [3, 9, с. 807]), та ділянок землі, які мають якісь особливості або певним чином вироблені, – *Вивіз* (ділянка землі, що має схил [3, 1, с. 364]), *Волока* (ділянка землі 16,8 га [3, 1, с. 729]), *Круглик* (від ГТ *круг* – ділянка поля [3, 2, с. 302]), *Поруби* (ділянка, де вирубано ліс [3, 7, с. 292]).

До відапелятивних також віднесено назви, в основі яких флоролексеми (7 – 2,94 %: *Березівка, Крушина, Ромашка*) та зоолексеми (4 – 1,68 %: *Сич, Соколище, Чайка*). Оскільки йдеться про мікротопоніми, то вважаємо, що твірні основи цих назв такі мотивуються не антропонімами, похідними від назв тварин і рослин, а безпосередньо їхніми назвами.

Певна кількість найменувань (10 – 4,2 %: *Лазарет, Партизани, Полігон*), імовірно, залишилася з часів радянської влади.

Окремо виділили назви-прикметники (8 – 3,36 %: *Болотяна, Дружно, Широке*), які переважно відображають особливості рельєфу.

Як уже зазначалося, у структурі мікротопонімії наявна велика кількість назв-словосполучень, які можуть мати різну семантику, зокрема й подвійну.

Зупинимося безпосередньо на відапелятивних назвах-словосполученнях. Найбільшу частку становлять поєднання «прикметник + географічний термін» (33 – 13,87 %), де залежним компонентом можуть виступати прикметники присвійні (5: *Бабина гора, Дідова гора, Чортова безодня*), відносні, зокрема фітофорні (5: *Грабова Буда, Калиновий Гай, Лозова гребля*) і зоофорні (4: *Лисячі нори, Овече займище, Цапіві лози*), і якісні з різноманітною семантикою: кольоративи (5: *Білий Камінь, Зелена Криниця, Красний бір*), темпоральні (3: *Стара мазарня, Старе Замчище, Старий ліс*), прикметники на позначення вертикального членування рельєфу (4: *Глибока балка, Глибока долина, Глибокий луг*), розміру (4: *Велика Могила, Великі Цвітки, Короткі поля*), особливостей поверхні землі (3: *Камінний жолоб, Кам'яний рів, Кам'яний хрест*).

Числівники у структурі власної назви виконують екстралінгвальну функцію, здебільшого конкретизуючи однойменні об'єкти, розташовані поруч. Із-поміж таких іменниково-числівникових назв-словосполучень (7 – 2,94 %: *Другі сосни, Третій Укп*), зафіксованих у мікротопонімії регіону, знаходимо оніми *Перший обрив, Другий обрив, Третій обрив, Четвертий обрив*, де числівник виконує констатувальну функцію, повідомляючи про кількість об'єктів.

Іменниково-іменникові відапелятивні утворення (2 – 0,84 %) мають різну семантику, як прозору – *Лози за річкою*, так і неоднозначну – *Долина смерті*.

Решту атрибутивних найменувань-словосполучень (6 – 2,52 %: *Горожений дуб, Піонерський Табір, Середохресна долина*) не можуть створювати окремих груп через одиничні фіксації.

Відонімні назви урочищ становлять другу за кількістю групу (68 – 19,83 %). Для цих найменувань найчастіше твірними основами ставали антропоніми (56 – 82,36 %: *Довгаліве, Карпівщина, Швейки*), які або трансонімізувалися, або переходили в розряд мікротопонімів після афіксації. Аналогічні процеси відбувалися і з ойконімами, які мотивували назви мікрооб'єктів (6 – 8,82 %: *Купинщина, Покошівка, Радошівське*). Для решти найменувань зафіксованих урочищ твірними основами стали етноніми (3: *Жидовиця, Жидівка, Польське*), гідроніми (2: *Понора, Тростянець*) та катойконім (1: *Цвітошани*).

Відонімно-відапелятивними (37 – 10,79 %) вважаємо поєднання присвійних прикметників із географічними або іншими термінами (25 – 67,57 %), що, крім вказівки на особливості урочища, містить інформацію про власника, здебільшого першого, колишнього: *Василева гребля, Левкове урочище, Омелькова грушечка*.

До групи найменувань із подвійною мотивацією відносимо і конструкції «ад'єктонім + іменник» (8 – 21,62 %), де компоненти назви поєднуються як у прямому (*Мухарівський Лісок, Піддубецький Запуст, Печиводська пасіка*), так і у зворотному порядку (*Березина Медведівська, Буда Бачманівська, Горка Березинська*), що характерне для ойконімічних систем.

Іменниково-прийменникові конструкції теж мотивуються онімами, зокрема антропонімами (2 – 5,41 %: *Біля Макара, За Ємиками*) і мікротопонімом (1 – 2,7 %: *Під*

Березиною). Фіксуємо також поєднання антропоніма з відносним прикметником, похідним від географічного терміна (1 – 2,7 %: *Івано-пасічне*).

Отже, за семантикою твірної основи у структурі трактонімів переважають найменування, в основі яких – різні географічні терміни, що переходили в розряд мікротопонімів шляхом онімізації, плуралізації, афіксації, конверсії.

Із семантикою твірної основи тісно пов'язана мотивація назвотворення, оскільки «мотивування власних назв завжди історичне і соціальне» [6, с. 427]. У структурі назв урочищ можна виділити найменування з одиничною (250 – 72,89 %) та комбінованою (85 – 24,78 %) мотивацією.

Найбільшу частку становлять сутнісні найменування (118 – 47,2 %: *Діброва, Кар'єр, Лазарет*), якими є «переважно трансформовані одиничні апелятиви або словосполучення, зміст яких безпосередньо пов'язаний із тими функціями, які повинен виконувати денотат; саме такі найменування безпосередньо вказують на тип денотата і часто поєднуються з різними його ознаками, утворюючи відповідні комбіновані мотиваційні різновиди» [6, с. 443]. Отже, більшість назв урочищ Північної Хмельниччини дійсно відбиває особливості об'єктів найменування.

Наступну групу складають квалітативні назви (58 – 23,2 %), «що виникли на основі різних характерних ознак денотата» [6, с. 440]: *Високе, Овершик* (пор. *овершик* – вершина стогу [1, т. 3, с. 34]), *Шия*.

На місцезнаходження вказує значна кількість локативних назв (18 – 7,2 %: *Завапельня, Залучино, Межиліски*).

Крім особливостей, що відображаються географічними термінами та їхніми характеристиками, назви урочищ зберігають інформацію про власників, тому й фіксуємо найменування посесивні («характеризують денотат за правом власності на нього» [6, с. 448]; 49 – 19,6 %: *Артемове, Климівка, Оленчина*) та патронімічні («власні назви, які мають певне відношення до предків, найменування яких і стали основою для новостворених онімів» [6, с. 447]; 7 – 2,8 %, і це назви з різними суфіксами: *Гармаки, Гнадюки, Клубачі, Кубці, Калюжинці, Котельці, Цвітошани*).

Комбіновану мотивацію репрезентують такі назви-словосполучення:

- квалітативно-сутнісні (40 – 47,06 %), де простежується вказівка на ознаку об'єкта і певний термін. Це, зокрема, «прикметник + термін» (33: *Заповідне урочище, Короткі поля, Сільські береги*) або «числівник + термін» (7: *Перший обрив, Другі сосни, Третій Укін*);
- посесивно-сутнісні (32 – 37,65 %: *Бошова долина, Дякова Клунька, Омелькова грушечка*), що вказують як на власника, так і на особливість означуваного об'єкта;
- локативно-сутнісні (8 – 9,41 %: *Горка Полонська, Лози за річкою, Перемишельська Хата*), які містять локалізатор та географічний або близький до нього за семантикою термін;
- емоційно-експресивні із відтінком символічності (5 – 5,88 %: *Долина смерті, Дружно, Сонячна долина, Цвіток, Чортова безодня*).

Фіксуємо також трактоніми із невстановленою мотивацією (8 – 2,33 % від загальної кількості назв: *Гочулини, Кримка, Кримки, Люварець, Обидра, Остроня, Ушнілля, Чеморошень*). Це спричинено різними факторами, із-поміж яких можливі помилки в записі або усній передачі первинного найменування, діалектний вплив, давність об'єкта тощо.

Таким чином, у структурі назв урочищ Північної Хмельниччини домінують прості найменування, утворені лексико-семантичним способом і мотивовані географічними термінами на окреслення рельєфу краю, типу і виду насаджень. Переважають сутнісні та квалітативні назви урочищ. Водночас фіксуємо й інші структурні типи онімів, зокрема назви-словосполучення із комбінованою мотивацією, що складаються із присвійного, якісного або відносного прикметника та географічного терміна. Можна стверджувати, що процес назвотворення яскраво відбиває мовну картину світу українців.

Перспектива дослідження полягає в комплексному аналізі інших різновидів мікротопонімів північних районів Хмельницької області, що дозволить сформулювати цілісну картину номінаційного процесу краю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грінченко Б. Д. Словарь української мови / Б. Д. Грінченко. – Т. 1–4. – К. : Наукова думка, 1996–1997.
2. Мельничук С. П. Ландшафтна екологія : навчально-методичний посібник / С. П. Мельничук. – Львів : ННЛТУ України, 2013. – 227 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://bookwu.net/book_landshaftna-ekologiya_1075/12_3.3-morfologichni-odinici-landshaftu-faciya-urochishhemiscevist
3. Словник української мови: в 11 томах. – К. : 1970–1980.
4. Смерека Б. В. Поняття «урочище» в актових і фіскальних документах Руського воєводства XV–XVIII ст. / Б. В. Смерека // Наукові записки НаУКМА. – 2017. – Том 194. Історичні науки. – С. 11–16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12239/Smereka_Poniattia_urochyshche.pdf
5. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови: монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 550 с.
6. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови. Частина 2. Функціонування власних назв : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 454 с.

Стаття надійшла до редакції 5.09.2018 р.

ЛІНГВІСТИЧНА ОСВІТА У БРАТСЬКИХ ШКОЛАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

У статті проведено аналіз проблеми лінгвістичної освіти в могутніх культурно-національних братських школах упродовж другої половини XVI – першої половини XVII століття. Висвітлено питання вивчення словенської, грецької або німецької мов, методiku вивчення іноземної мови за допомогою діалогування у формі «запитання-відповідь». Зосереджено увагу на різних виданнях граматики словенської мови, потреба яких була зумовлена їх нестачею, оскільки в період Київської Русі замість граматик у навчальному процесі використовували трактати, перекладені з грецької мови. Здійснено аналіз розвитку зв'язного мовлення – ораторського мистецтва, диспутів.

Ключові слова: лінгвістична освіта, братські школи, словенська граматика, діалогічний метод навчання, іноземні мови.

Элеонора Палыхата. ЛИНВИСТИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В БРАТСКИХ ШКОЛАХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVI – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVII ВЕКА

В статье проведен анализ проблемы лингвистического образования в мощных культурно-национальных братских школах в течение второй половины XVI – первой половины XVII века. Освещены вопросы изучения славянского, греческого или немецкого языков, методики изучения иностранного языка с помощью диалогизирования в форме «вопрос-ответ». Сосредоточено внимание на разных изданиях грамматики славянского языка, потребность которых была обусловлена их недостатком, поскольку в период Киевской Руси вместо грамматики в учебном процессе использовали трактаты, переведенные с греческого языка. Осуществлен анализ развития связной речи – ораторского искусства, диспуты.

Ключевые слова: лингвистическое образование, братские школы, славянская грамматика, диалогический метод обучения, иностранные языки.

Eleonora Palykhata. LINGUISTIC EDUCATION IN FRATERNITY SCHOOLS OF THE SECOND HALF OF THE XVI – THE FIRST HALF OF THE XVII CENTURY

The article analyzes the problems of linguistic education in powerful cultural-national fraternity schools in the second half of the XVI – the first half of the XVII century. The question of studying Slovenian, Greek or German languages, the method of studying a foreign language through dialogue in the form of «question-answer» is discussed. The attention was focused on various publications of the grammar of the Slovenian language, the need for which was due to their lack of, because during the Kievan Rus instead of grammar publications in the educational process there were used treatises translated from the Greek language. There has been made an analysis of the development of coherent speech – oratory, disputes.

Keywords: linguistic education, fraternal schools, Slovenian grammar, dialogic teaching method, foreign languages.

На початку XIV ст. Україна перебувала під владою Литви, а в другій половині XVI століття, в 1569 році, внаслідок Люблінської унії майже всі українські землі опинилися в межах польсько-литовського королівства. Значна частина українського населення була незадоволена такою ситуацією. На основі цього спротиву появилися релігійно-національні організації, що в результаті певних історичних змін поступово переростали в могутні культурно-національні освітні осередки зі школами і друкарнями.

У XV-XVI ст. в Україні, як і в Західній Європі, почали створюватися ремісничі цехові братства. Перші братські школи появились в 1449 році спочатку у Львові, а згодом – у Луцьку, в Києві, у Вінниці [4].

У Києві в 1615 році була заснована вища школа при Києво-Братському монастирі на Подолі. У 1631 році митрополитом Петром Могилою відкрита Лаврська школа, а за рік, у 1632 році, обидві школи об'єдналися й започаткували Києво-Могилянську колегію.

У братських школах функціонувала початкова освіта, середня загальна і вища, як, наприклад, у Київській братській колегії, що за гетьмана Мазепи в 1694 році отримала статус академії [9, с. 3–8].

Упродовж кінця XVI – початку XVII ст. відбувається активний період поширення книгодрукування, розвитку науки й освіти в Україні. У великих містах і містечках продовжується масове відкриття братських шкіл, вищих навчальних закладів – колегіумів й академії [5].

У 1633 році при Богоявленському монастирі в місті Кременці також було засновано Кременецьке Богоявленське Свято-Миколаївське братство, де функціонувала школа, шпиталь і друкарня упродовж декількох століть – із XVII до XIX. Тут було організовано світське початкове й середнє навчання. Крім цього, братства сприяли виданню букварів, підручників, словників тощо.

Мета статті – провести стислий аналіз розвитку лінгвістичної освіти у братських школах України упродовж другої половини XVI – першої половини XVII століть.

Братські школи, як і сьогодні, були призначені навчати дітей, виховувати в них відданість давнім традиціям українського народу та батьківській вірі. Саме тому особлива увага в таких школах приділялася вивченню церковнослов'янської та книжної української мов. Традиційно у братських школах вивчали грецьку й латинську мови. У ті часи неможливо було обійтися без латинської мови як мови західноєвропейської науки й дипломатії. Виходячи з цього, братські школи називалися «словенсько-грецьсько-латинськими» [6]. Вивчення грецької мови сприяло засвоєнню багатой античної літературної спадщини та християнських богословських джерел. Повільний розвиток народної мови, загальне переконання про святість тієї мови, якою написане Святе Письмо й церковні книги, призначені для потреб християнської Русі, – усе це сприяло введенню в школах «словенської» мови, вивчення якої особливих труднощів у школах не складало. Тоді як навчання грецької мови виявилось для учнів нелегкою справою. Це було зумовлено передусім нестачею підручників із грецької мови і вчителів, які змогли б ефективно навчати дітей. У період Київської Русі тотальні потреби в граматиках обмежувалися грецькомовними трактатами та їх перекладами.

У східнослов'янських списках збереглася наукова праця про вісім частин мови «О осьмих частях слова». Автор і дата написання дослідникам невідомі. Здогадуються, що написана вона Іоанном Дамаскіним, а перекладена у IX–X ст. болгарським письменником Іоанном, екзархом – головою церковного округу, так званого екзархату [3; 7; 14].

На кінець XVI ст. припадає поява перших граматик. Це були початкові спроби довести до певних правописних стандартів церковнослов'янську мову, на яку переконливо впливала народна мова. У 1586 р. було надруковано підручник «Кґраматыка словенська языка», призначений для використання у школах. Чимало дослідників помилково вважали його першодруком граматики словенороської (церковнослов'янської) мови [7].

У навчальній практиці братських шкіл виникла потреба в розробці й популяризації слов'янської граматики. І вже «Буквар» 1574 року видання і «Острозька Азбука» І. Федорова містили елементи граматики.

У 1591 р. у Львівській братській школі було видано підручник «Грамматіка доброглаголивого еллино-словенского языка. Совершенного искусства осми частей слова. Ко наказанію многименитому Рос(с)ийскому роду». Для зручності цю граматику називали Адельфотес (у перекладі з грецької – братство), що походить від назви організації, що підготувала цю граматику. Одні дослідники вважають, що «Грамматіка» була укладена в 1588 р. учнями Львівської братської школи під керівництвом викладача грецької мови

митрополита Арсенія [7; 12]. Інші – переконані, що автором пам'ятки є священник Іпатій Потій, який з певних причин замовчував свою причетність до її авторства [10, с. 1–20].

Видана в 1596 році у Вільні «Грамматика словенска. Совершеннаго искусства осми частей слова, и иных нуждах» позначена ініціалами «Л. Z. Ко наказанію многоименитому Рос(с)ийскому роду». Авторство граматики конкретизовано на дев'ятій сторінці «Грамматика словенска. Съставлен(ъ)на, Лаврен(ъ)тіємъ Зізаниємъ». Лаврентій Зизаній – колишній випускник Львівської братської школи, знаний український мовознавець, педагог, письменник, перекладач, церковний діяч. Справжнє його прізвище – Кукіль, у перекладі з грецької означає Зизаній [5; 11]. Названа граматика призначена для шкільного вжитку як підручник. Ясність і простота викладу матеріалу підкреслюють, крім інших позитивних характеристик, ще й педагогічний талант Лаврентія Зизанія.

Наступний автор словенської граматики – Мелетій Смотрицький (світське ім'я – Максим Герасимович) – уродженець Хмельниччини. За його авторством у 1619 році вийшла у світ «Грамматіки Словенския правильное Сінтагма». «Грамматіки» – оригінальна, самостійна, своєрідна праця, що відрізняється від інших увиразненими особливостями живого мовлення; вона нормувала його, вважала органічною складовою частиною літературної мови, чим здобула великий авторитет і загальне визнання.

Згодом, майже за двадцять років після виходу підручника Мелетія Смотрицького, у Кременецькій друкарні на Тернопільщині, заснованій у 1636 році при братській школі з дозволу Петра Могили, був надрукований підручник під назвою «Грамматіки, или Писменница языка Словенскаго тщателемъ вкратце издана в Кремянци» в 1638 р. (208 сторінок). Припускають, що її автор – єпископ луцький Атанасій Пузина. Фактично, це скорочений і перероблений варіант «Грамматіки» М. Смотрицького, в якому спостерігається дотримання принципу наступності й послідовності у викладі матеріалу [7].

«Грамматіки, или Писменница языка Словенскаго» Крем'янецьке Богоявленське братство видало у зв'язку із потребами тогочасного суспільства й нестачею таких підручників в усіх братських школах України. Тому поява «Грамматіки» була важливою подією насамперед в освітній діяльності церковних братств. За нею навчалося кілька поколінь учнів братських шкіл, і вона показала світові красу й багатство тогочасної української мови. «Грамматіки» є важливою і як пам'ятка українського братського друкарства.

Програма початкового навчання грамоти будувалася на основі буквоскладання, читання (розпізнавання букв, складів, пояснення прочитаного), письма (написання букв, слів, речень), граматики (правил написання і говоріння), риторики (говоріння, побудова і проголошення промов тощо), музики, мови (слов'янської, української простої, грецької, латинської, польської) [1; 8].

Сутність буквоскладового методу в братських школах полягала в називанні учнями букв складу, укладанні їх у склад і зачитування цілого складу. Спочатку відбувалося навчання читання тих складів, що мали дві букви, потім укладали трибуквені склади та слова з ними. До речі, цей метод успішно використовується в методиці навчання грамоти на сучасному етапі розвитку освіти. Під час навчання грамоти учнів поділяли на три групи за різними рівнями підготовки. Умовно назвемо їх: із нульовою підготовкою, початковою та просунutoю. У першій – нульовій – групі учні вивчали азбуку, засвоювали букви, вчилася розпізнавати склади; у другій групі – початковій – учні продовжували роботу над читанням, вивчали напам'ять дитячі вірші з лексикою, яку засвоїли під час мовленнєвого розвитку в дошкільний і початковий шкільний періоди, а також запропоновані учителем тексти; у третій групі – просунутій – діти привчалися пояснювати прочитане, аналізувати його й розуміти [13]. Аналогічна методика навчання грамоти учнів із кількома групами сьогодні практикується в початковій малокомплектній школі, де робота відбувається із двома класами (1-й–3-й або 2-й–4-й) одночасно на кожному уроці або з трьома класами (1-й, 2-й і 3-й) у тому випадку, коли нульовий клас – це старша група дитячого садка.

Одним із методів вивчення нового матеріалу на уроках української мови був словниково-граматичний та орфографічний аналіз тексту. Учні аналізували граматичні форми, їх написання

й пояснювали незрозумілі слова. За потреби зверталися до лексиконів, якими послуговувалися як навчальними посібниками. Часто замість вправ проводилися діалоги на відомому учням темі із завданнями висловити свою думку з того чи іншого приводу, імпровізувати роздуми вголос із використанням цитат.

Вивчення мов проводилося за допомогою інтегрованого методу навчання, який відбувався в діалогічній формі «запитання – відповідь». Для кращого запам'ятовування один учень запитував іншого грецькою мовою (стимулююча репліка), другий відповідав йому слов'янською та запитував слов'янською (реакційно-стимулююча репліка), щоб йому відповідали простою (тогочасною розмовною українською) мовою (репліка-реакція). Учні повинні були розмовляти лише слов'янською мовою, їм заборонялося спілкуватися між собою простою українською мовою.

Засвоєний матеріал, вивчений упродовж тижня, повторювався щосуботи. Крім цього, учитель щоденно перевіряв домашні завдання й коментував якість вивченого. Оскільки різні мови (слов'янська, що була на першому місці, грецька (німецька чи польська), а також латинська й українська) вивчалися одночасно й паралельно, можна зробити висновок, що, очевидно, саме така форма вважалася найдоцільнішою й найбільш ефективною [13].

Учні старших класів, уміючи читати, вчилися вчитися, розуміти й роздумувати, міркувати й висловлювати власну думку під час розвитку зв'язного мовлення. У процесі навчання мови використовувалися різні форми роботи учителя з учнями, але основною з них був урок. Кожен мав свою структуру. В давній науковій літературі запропоновано основні етапи уроку:

1) урок розпочинався з перевірки домашнього завдання, перевірки виконаної вправи; нерідко застосовувався метод взаємоперевірки;

2) після цього учні вивчали новий матеріал (використовували різні засоби навчання);

3) після обідньої перерви відбувалося повторення й закріплення вивченого в цей день за допомогою різних завдань учителя.

Серед вправ вирізнялося багато письмових робіт, зокрема, складання віршів, укладання виступів, проголошення їх. На уроці вчителі використовували наочність: ілюстрації, яскраві динамічні мініатюри, дошку, з якої діти списували у свої таблиці-чернетки, а вдома переписували начисто [5].

Під час вивчення мови великого значення надавалося розвитку зв'язного мовлення учнів. У молодших класах проводилися вправи на розвиток зв'язного мовлення – класні письмові твори, так звані екзерциції, та домашні письмові роботи – окупації. Учні братських шкіл не тільки вчилися грамотно писати й розуміти написане, але й вправлялися у складанні власних висловлювань для проголошення перед слухачами.

У школах України XV-XVII ст. викладачів старших класів називали професорами, молодших і середніх – дидасками (даскалами). Останнє поняття стало основою слова «дидактика», яким названа теорія навчання, один із розділів педагогіки. П. І. Горецький, досліджуючи слов'янську лексику Памви Беринди, подав тлумачення слова «дидагма», що означає «наука, яка робить нас ученими, знаменитими, мудрими» [2, с. 22–29]. Дидаסקали на уроках вивчення мови й риторики приділяли багато уваги учнівським творчим роботам, розуміючи їх важливу роль у розвитку усного й писемного мовлення. Ознайомлення учнів з ораторською прозою сприяло вправлянню в підготовці похвальних промов на честь відомої особи, панегіриків (промов поетичного жанру, характерною ознакою яких є вихваляння та прославлення визначної події чи подвигів видатної людини), що відомі в західноєвропейських літературах XVI століття. Про це в одинадцятому пункті статутів Львівської та Луцької братських шкіл зазначається, що після обіду хлопчики самостійно мають писати кожний свою науку, «выданную им от дидаскала ... а что учили того дне, мають у вечер дома написать и до школы принести порану показати пред дидаскалом своим» [2; 13].

У братських школах використовувалися різні методи навчання, як, наприклад, пояснення, наочності, зазубрювання, списування, метод вправ під час вивчення матеріалу, а також методичні прийоми – порівняння, зіставлення, узагальнення, цитування. Практикувалися шкільні диспути, так звані «прения умных», що сприяли інтелектуальному розвитку учнів. У

старших класах диспути проводилися за змістом прочитаних викладачами лекцій, а після закінчення навчального року відбувалися публічні диспути латиною. Це була особлива нетрадиційна форма перевірки учнівських знань.

Отже, лінгвістична освіта в братських школах України другої половини XVI – першої половини XVII ст. спирається на освітнє підґрунтя попередніх століть і тісно переплітається з наслідками розвитку суспільства, соціально-політичними умовами й подіями, що впливали на еволюцію української та інших мов, які вивчалися у братських школах; особливостями й закономірностями розвитку методики навчання мови як навчальної дисципліни й науки.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у студіюванні історії розвитку окремих розділів мовознавства (синтаксису, орфографії, пунктуації) та методики їх навчання упродовж XVI – XVII століть.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология педагогической Древней Руси и Русского государства XIV– XVI вв. – М. : Педагогика, 1985. – 365 с.
2. Горещкий П. І. Памва Беринда і його «Лексикон славеноросский» / П. І. Горещкий // Українська мова в школі. – 1956. – №2. – С. 22–29.
3. Калайдович К. Иоан, екзарх болгарский / К. Калайдович. – М., 1824. – 224 с.
4. Любар О. О. Історія української школи і педагогіки: навч. посібн. / О. О. Любар, М. Г. Стельмахович, Д. Т. Федоренко [За ред. О. О. Любара]. – К. : Знання, 2003. – 356 с.
5. Мединський Є. М. Братські школи в Україні і в Білорусії в XVI – XVII століттях / Є. М. Мединський. – К. : Рад. школа, 1958. – 210 с.
6. Науменко Ф. І. Школа Київської Русі: Лекції з історії педагогіки для студ. ун-ту / Ф. І. Науменко. – Львів, 1965. – 215 с.
7. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV– XVII ст. / В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 202 с.
8. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.) [За ред. М. Д. Ярмаченка]. – К. : Рад. школа, 1991. – 379 с.
9. Стельмахович М. Г. З історії українського шкільництва / М. Г. Стельмахович // Початкова школа. – 1992. – № 9–10. – С. 3–8.
10. Студинський К. Хто був автором «Адельфотеса» з р. 1599 / К. Студинський // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1900. – Т. 36. – С. 1–20.
11. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
12. Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / [упоряд. О. І. Білецький]. – 3-є вид., доп. – К. : Рад. школа, 1967. – 781 с.
13. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки [за заг. ред. С. А. Литвинова]. – К. : Рад. школа, 1961. – 652 с.
14. Ягич И. В. История славянской филологии / И. В. Ягич // Энциклопедия славянской филологии. – 1910. Вып 1. – 959 с.

Стаття надійшла до редакції 30.09.2018 р.

ПИТАННЯ МОВИ В КНИЗІ АНДРІЯ СОДОМОРИ «БЕСІДИ П(Р)ОДУМКИ»

Стаття присвячена аналізу питань мови, поставлених у книзі Андрія Содомори «Бесіди п(р)одумки». У враженнях, спостереженнях, образах, думках, що провокують різного роду асоціації, відомий письменник і перекладач підводить читача до роздумів про мову як засіб, через який самовиражається народ чи окрема людина.

Ключові слова: функція мови, природа мови, переклад, граматика.

Галина Панчук. ВОПРОС ЯЗЫКА В КНИГЕ АНДРЕЯ СОДОМОРЫ «БЕСЕДЫ О МЫСЛЯХ»

Статья посвящена анализу вопросов языка, поставленных в книге Андрея Содоморы «Беседы о мыслях». У впечатлениях, наблюдениях, образах, мыслях, провоцирующих разного рода ассоциации, известный писатель и переводчик подводит читателя к размышлениям о языке как средстве, через которое самовыражается народ или отдельный человек.

Ключевые слова: функция языка, природа языка, перевод, грамматика.

Halyna Panchuk. THE LANGUAGE ISSUES FROM ANDRIY SODOMORA'S BOOK «TALKS ABOUT THOUGHTS»

The article is dedicated to the analysis of the language issues from Andriy Sodomora's book «Talks about thoughts». Prof. Sodomora, a well known writer and translator, leads the reader through the impressions, observations, images, thoughts and various free associations to understanding language as a way and tool of self-expression both for a person and a people.

Keywords: function of language, nature of language, translation, grammar.

Донині більшість вишівських чи шкільних підручників з української мови визначають комунікативну функцію мови як основну. Попри це, за В. Гумбольдтом, мова — жива діяльність людського духу, єдина енергія народу, що впливає з глибин людського ества й проникає у все його буття. Зрештою, у Івана Франка читаємо: «Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає мені можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon, ти не маєш до вибору; в якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінитися з ким іншим своєю шкірою. І чим вища, тонша, субтельніша організація чоловіка, тим тяжче дається і страшніше карається йому така переміна» [8]. Уже давно час наголошувати у вишівській і шкільній практиках, що головною функцією мови є її здатність виражати спосіб мислення і сприйняття світу людиною, народом, нацією. Про такі чи дотичні проблеми неодноразово йшлося в працях Ф. Бацевича, І. Фаріон, О. Сербенської, О. Федик, В. Манакіна та інших. Таким чином, підвищений інтерес з питань дослідження мови як засобу вираження бачення світу зумовлює актуальність обраної теми. Мета статті полягає в дослідженні різновидів питань мови в книзі Андрія Содомори «Бесіди п(р)одумки» та в аналізі очевидних практичних взаємовпливів мови та її носія. Досягнення мети передбачає виконання таких завдань: системно подати мовні проблеми, поставлені А. Содоморою, тезово проаналізувати кожні з них. У передмові до книги «Наодинці зі словом» Андрій Содомора зазначає про те, що «дослухатися до рідного слова — це дослухатись до пісні, історії, сягати самого кореня, і не тільки в граматичному сенсі, а й кореня думок, образів, настроїв» [6, с. 7]. Книжка «Бесіди п(р)одумки» — не збірка наукових статей, там у кожному

розділі думки, спостереження, враження, асоціації (дуже часто літературні), що potwierджують розуміння мови як вираження людського буття. Зупинимось на трьох питаннях щодо мови, порушених у книзі Андрія Содомори: природа мови (слова), мова й переклад, грамати́ка мови.

Природа мови (слова). Тільки в людини є природна схильність до оволодіння мовою. Попри визнання суспільного характеру мови, мовознавці зазначають, що у мовленні людини відображаються її психічні особливості, а в загальнонаціональній мові — психічний склад нації, її менталітет [3, с. 20]. Видатний перекладач, поет та прозаїк, у якого особливі стосунки зі Словом наголошує:

а) про зв'язок мови, людської душі та природи: *Мова — душа народу, якщо народ — душа в душу з природою. «Ой верше, мій верше, Мій зелений верше, Юж мі так не буде, Юж мі так не буде, як мі було перше» — впору зітхнути і мові, й народові* [5, с. 136];

б) про зв'язок слова й поняття, суть поетичного слова: *Слова — ключі до речей; відмикаючи їх, вони й замикають їх — ставлять на місце, вписують у життєвий контекст. Стежка до незамкнутої, вільної речі — стежка поезії* [5, с. 136];

в) про взаємозв'язок мови й людського життя: *Сіра мова — сіре життя, хоч як його розфарбовуймо, хоч як озвучуймо* [5, с. 137]. В О. Сербенської знаходимо суголосну думку, що мова — це об'єднана духовна енергія народу [4, с. 17];

г) про рідну мову й долю поета: *Що тонше відчуття рідної мови, то пронизливіший холод чужини: Овідій, Шевченко...* [5, с. 137].

Мова і переклад. Переклад — один із найбільш важливих способів міжкультурного спілкування. При цьому потрібно повно засобами однієї мови висловити те, що вже зафіксовано засобами іншої мови. Однак процес перекладання — це зовсім не механічне відтворення тексту оригіналу, а складний відбір кращих варіантів їх передання. Без досконалого знання рідної мови тут не обійтися. Переклад для Андрія Содомори — особлива тема, адже він сам перекладач. Практично в кожній з його багатьох книжок так чи інакше висвітлюється ця тема. Він неодноразово наголошував, що перекладач, зіставляючи рідне й іншомовне слово, «найширше бачить обрії слова, проникає в найглибші його сфери» [6, с. 7], згадує Миколу Лукаша, Григорія Кочура. І в книзі «Бесіди п(р)одумки простежується велика увага А. Содомори до особливостей перекладу. Він, на нашу думку, справедливо наголошує, що для перекладача надважливо дуже добре володіти рідною мовою. Сам перекладач, Андрій Содомора, відзначає найтонші нюанси перекладацької майстерності. Отже, основні думки щодо праці перекладача:

а) вміти чути слово, насамперед рідне: *«Перекладачеві, скажімо, творів Горація, не конче знати латину так, як її знав автор (перекладач — серед словників, енциклопедій), але конче знати свою, рідну мову так, як автор — латину»* [5, с. 151];

б) найважче перекладати етномарковану лексику: *Корінь слова: що глибше сягає, то важче пере-садити на інший ґрунт, — Садок вишневий коло хати* [5, с. 154];

в) про потрібність перекладацької роботи: *Можна читати собі, писати собі, переспівувати собі, але — не перекладати собі: перекладаємо — для інших, а ще ж, зауважили античні, праця перекладача — важка, що ніяк не в'яжеться з цим дивним, що й окреслити годі, теплим, особистісним, — собі* [5, с. 151];

г) про автора й перекладача: *Перекладач не повторює авторський текст, а відтворює його; автор вільний у своїй творчості, перекладач — обмежений; виходячи поза межі авторського стилю, він уже не перекладач — наслідувач, переспівувач* [5, с. 151].

І далі розмірковування, що провокують широкі асоціації: *Перекладати — мов у шахи грати: перший хід — за автором, другий — за перекладачем; найкращий результат — нічия* [5, с. 154]. *Сказав — як зав'язав: гарно сказане — розв'язуємо. Перекладач мусить розв'язати і знову, по-своєму, зав'язати, але не абияк і не на гудз.* [5, с. 155]. *Перекладач з античної літератури — на роздоріжжі: йти до давнього автора, у його часи, чи приводити його до себе — у свої?.. Врешті, за порадою Горація, обирає серединну дорогу: щось у його перекладі від давніх часів, а щось — від нових; яким буде те щось — таким і переклад* [5, с. 153].

Цікавим і несподіваним є тлумачення А. Содоморою слова «термін»: *Термін — щось і сухе (науковий термін), і вологе (лат. Madidus — вологий, п'яний); наприкінці лютого, з початком*

весни, італійські селяни, виановували Терміна, бога, що дбав про межі: влаштовували веселі бенкети — з вином, квітами, танцями й піснями [5, с. 125]. І як висновок до результативної праці перекладача: *Потрібне слово — на потрібне місце: знайти таке слово і таке місце для нього — це і є мистецтво перекладу; час, щоб оволодіти ним, — усе життя; посібник — уся література; найбільша насолода від знахідки: Eureka! — знайшов!* [5, с. 151].

Грамматика мови. Засоби словотвору допомагають виражати різні лексичні значення. Вони надають кореневі додаткового семантичного чи емоційного значення і тому завжди функціонально вагомі [2, с. 180]. У книзі «Бесіди п(р)одумки» автор, попри стислість викладу, в думках, поетичних мініатюрах, асоціаціях, художніх узагальненнях порушує ще одне мовне питання: різноманітність вираження думки через граматичні особливості мови. Найчастіше трапляються приклади щодо ролі суфіксів, що змінюють значення в спільнокоренових словах: *видиво — видовище; одне в нас, друге — поза нами; одне творимо, друге споживаємо; в одному незалежність, у другому — Залежність* [5, с. 149]. У мовознавстві відомо, що стилістичні можливості префіксів поступаються перед суфіксами. Проте зміна префіксів інколи творить слова з різним стилістичним значенням (часто для підсилення розуміння значення словотворчого афікса А. Содомора використовує дефіс: *у-сміхатися, по-сміхатися, під-сміхатися, на-сміхатися, ви-сміювати, за-сміяти (мов за-каменувати)* [5, с. 109]. Отже, префікси роблять слова стилістично виразними.

Цікавим є спостереження Андрія Содомори щодо вживання нестягнених форм прикметників. У посібнику «Стилістика української мови» П. Дудик зауважує, що нині нестягнені форми прикметників уживаються здебільшого у фольклорі, в розмовно-побутовому мовленні й в деяких жанрах художніх текстів. Уживання нестягнених форм прикметників у сучасному літературному мовленні стилістично обмежене, якоюсь мірою відтворює собою певну українську мовленнєву минувшину, національно забарвлену й оригінальну, самобутню [2, с. 199]. У книжці А. Содомори подібне твердження представлено так: *«Зоре моя вечірняя...» У нестягнених прикметникових формах — народно-пісенна глибина й висота нашої поезії; цураємося їх, бо неспілкові нині дні наспіли* [5, с. 141].

Ще одна потужна риса української мови, на яку звертає увагу Андрій Содомора, — це кличний відмінок. Відомо, що кличний відмінок посилює стилістичні функції звертань, надає їм національного колориту. Інтернет-ресурс «Словопедія» зазначає, що «може, це найбільше стривожило більшовицьких ідеологічних наглядців, і з граматик, виданих у радянські часи, «крамольний» відмінок викинули, дозволяли при звертанні замість нього вживати іменники у формі відмінка називного. І цілком справедливо дорікав Максим Рильський: «Сахаються у нас також і кличного відмінка, що становить одну з особливостей української мови... Мені, приміром, просто-таки прикро читати, коли люди пишуть у звертанні «дорогий наш учитель», бо все моє українське єство тягнеться сказати «дорогий наш учителю» [7]. Про кличний відмінок у своїх образах пише й Андрій Содомора: *Яке життя, така й мова (Сенека): пориваючи з природою, зокрема, з кличним відмінком, у якому й засвідчено такий душевний колись діалог людини з живим світом природи, символом якої — дерево: Ой вербиченько, біле личенько»* [5, с. 137]. Не оминув увагою письменник і вживання в сучасному мовленні невластивої українській мові форми наказового способу (до речі, в інших творах А. Содомора теж схильний до назви форми заклик, а не наказової) зі словом «давай/ давайте»: *«Роздуймо» — не наказ, а заклик, голос громади. Утрата цієї граматичної форми й перехід на чужу нам конструкцію (з дієсловом давайте) — втрата емоційної пам'яті про нашу історію, що у козацькій, стрілецькій, повстанській пісні»* [5, с. 114].

Крім переліченого вище, натрапляємо на роль та особливості:

а) прийменників: *бика за роги; бик — на роги* [5, с. 149];

б) акценту: *Удавсь на всеє зле проворний — чи Удавсь на всеє зле проворний?.. Наш Еней, як Гомерів Одісей, як Франків Лис Микита, вільний козак, — на всеє зле проворний: умів вивернутися з будь-якої скрути, вийти переможцем, покладаючись не лише на силу, а й на кмітливість* [5, с. 149];

в) новотворів: *Через моє постійне ніко́льство...* — з листа Григорія Кочура [5, с. 47].

Отже, аналіз книги Андрія Содомори «Бесіди п(р)одумки» засвідчує різнобічне вболівання письменника за долю рідної мови, показує, що ритмомелодика слова, його національна аура виражають світобачення людини чи народу. А приклади народної етимології, оксюмору, порівнянь, насичена інтертекстуальність в книзі «Бесіди п(р)одумки» ще чекає свого дослідника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. Духовна синергетика рідної мови / Ф. Бацевич. — К. : «Академія», 2009. — 187 с.
2. Дудик П. Стилїстика української мови: Навчальний посібник. / П. Дудик — К. : «Академія», 2005. — 368 с.
3. Кочерган М. Вступ до мовознавства: [підручник] / М. Кочерган. — К. : «Академія», 2000. — 368 с.
4. Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем / О. Сербенська, М. Волощак. К. : Просвіта, 2001. — 204 с.
5. Содомора А. Бесіди п(р)одумки / А. Содомора. — Львів : Видавництво Старого лева, 2018. — 156 с.
6. Содомора А. Наодинці зі словом / А. Содомора. — Львів : Літопис, 1999. — 475 с.
7. Словопедія [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua>
8. Франко І. Двоязичність і дволичність / Енциклопедія життя і творчості Івана Франка [Веб-сторінка] — Режим доступу : <https://www.i-franko.name/uk/Publicistics/1905/Dvojazychnist.html>

Стаття надійшла до редакції 14.09.2018 р.

ВИКОРИСТАННЯ ЗАПИТАНЬ ПІД ЧАС ВЕДЕННЯ НЕСТАНДАРТНОГО РАДІООБМІНУ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ

Статтю присвячено дослідженню використання запитань англомовного дискурсу радіообміну. Незважаючи на те, що запитання не є частиною стандартної фразеології, існує потреба в особистій взаємодії пілота та диспетчера. В умовах нестандартного радіообміну саме використання лексики та граматичних конструкцій, які не притаманні стандартній фразеології, здатне заповнювати прогалини у спілкуванні.

Різноманітні фактори спричиняють використання запитань під час ведення радіообміну. У статті виокремлені три групи питань, які шукають інформацію, отримують роз'яснення або перевіряють точність інформації, наданої попереднім мовцем. Запитання є інтерактивним інструментом негайного вирішення проблем, що дозволяє учасникам спілкування терміново відновити непорозуміння. Представлено чотири типи запитань, а також непрямі питання, які використовують лише питальну інтонацію, що застосовуються для задоволення потреб мовця в конкретній ситуації. Стаття підкреслює необхідність розширення підготовки фахівців цивільної авіації в оволодінні нестандартною фразеологією та загальною англійською мовою для можливості інтерпретувати несподівану розмовну мову диспетчера або пілота.

Ключові слова: питання, ведення радіообміну, непрямі запитання, пошук інформації, авіафахівець, перевірка інформації, підтвердження інформації, стандартна фразеологія радіообміну.

Ольга Подлубная. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОПРОСОВ ПРИ ВЕДЕНИИ НЕСТАНДАРТНОГО РАДИООБМЕНА НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Статья посвящена исследованию использования вопросов англоязычного дискурса радиообмена. Несмотря на то, что вопрос не является частью стандартной фразеологии, существует потребность в личностном взаимодействии пилота и диспетчера. В условиях нестандартного радиообмена именно использование лексики и грамматических конструкций, которые не присущи стандартной фразеологии, способно заполнять пробелы в общении.

Различные факторы вызывают использование вопросов при ведении радиообмена. В статье выделены три группы вопросов, которые ищут информацию, получают разъяснения или проверяют точность информации, предоставленной предыдущим говорящим. Вопрос является интерактивным инструментом немедленного решения проблем, позволяет участникам общения срочно восстановить недоразумение. Представлены четыре типа вопросов, а также косвенные вопросы, которые используют только вопросительную интонацию, применяемые для удовлетворения потребностей говорящего в конкретной ситуации. Статья подчеркивает необходимость расширения подготовки специалистов гражданской авиации в овладении нестандартной фразеологией и общим английским языком для возможности интерпретировать неожиданный разговорный язык диспетчера или пилота.

Ключевые слова: вопросы, ведение радиообмена, косвенные вопросы, поиск информации, авиаспециалист, проверка информации, подтверждение информации, стандартная фразеология радиообмена.

The article deals with using questions in English radiotelephony discourse. Although the question is not part of the standard phraseology, there is a need for personal interaction between the pilot and the controller. Using vocabulary and grammatical structure that are not inherited in standard phraseology during non-standard radiotelephony allows avoiding misunderstanding and fill gaps in communication.

Various factors lead to the use of questions during radiotelephony, the article identifies three groups of questions that seek information, receive clarifications, or verify the accuracy of the information provided by the previous speaker. The question is an interactive tool for immediate problem solving that allows participants to converse promptly to rectify misunderstandings. Four types of questions are mentioned, as well as indirect questions, which use only questioning intonation/ their main purpose is to meet the speaker's needs in a particular situation.

The article underscores the need for more training in non-standard phraseology and plain language as effective means for aviation communication. There are implications for training aviation professionals, regarding how to interpret unexpected but more conversational language from a controller or pilot.

Keywords: questions, radiotelephony, indirect questions, information-seeking, aviation specialist, information-checking, information-clarifying, standard radiotelephony phraseology.

Специфікою мови радіотелефонного зв'язку є те, що він носить дистанційний характер. Відповідно набувають значення такі вербальні параметри, як голос (темп, тембр, паузи), та володіння професійними вміннями й навичками ведення радіообміну. Обміну радіоповідомленнями заважає відсутність багатьох допоміжних засобів спілкування при безпосередньому контакті. Одним з психологічних бар'єрів для сприйняття іншомовного повідомлення в рамках фразеології радіообміну є відсутність візуального каналу сприйняття, що в свою чергу зумовлює підвищену залежність розуміння повідомлення слухача від чіткої й правильної мови мовця. Перешкоди на радіочастоті не завжди дозволяють сприймати інтонаційний малюнок висловлювання. Наслідком цього є особлива увага до тексту й до слова як його одиниці. Іноземному екіпажу набагато складніше вести зв'язок англійською мовою в стресових умовах, особливо в аварійних ситуаціях. Ця складність може призвести до неправильного розуміння й негативно вплинути на безпеку польоту [1, с. 5].

Відомо, що вимоги стосовно процесу обміну інформацією між пілотами та авіадиспетчерами можна задовольнити за допомогою розроблення фразеології для ведення радіотелефонного зв'язку на основі спрощеної англійської мови. Використання стандартної фразеології призводить до уникнення непорозумінь у професійному спілкуванні. Але відомо, що стандартна фразеологія не здатна описати всі можливі обставини та реакції. У випадках, коли фразеологія не пропонує жодних типових форм словесної комунікації, пілотам і авіадиспетчерам доводиться переходити на звичайну розмовну англійську мову.

Відповідно до регламенту Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО), спілкування повинно бути виражене у формі команд або інструкцій [3; 4]. У даному випадку питання не входять до фразеології радіообміну. Коли виникають непередбачувані ситуації, пілот і диспетчер стикаються із веденням нестандартного радіообміну. В умовах нестандартного радіообміну виникає потреба використовувати лексику та граматичні конструкції, які не притаманні стандартній фразеології, але які здатні заповнювати прогалини у комунікації.

До розгляду питань англомовної комунікації авіафахівців та ведення радіообміну звертались велика кількість науковців, які звертали увагу на різні аспекти проблеми авіаційної англійської мови, яку розглядали як один з чинників безпеки польотів (Д. Макмілан, С. Кушинг, Н. Мод, Є. Кміта), докладно вивчаючи її структуру (Г. Емері, М. Міцутомі, К. О'Брайен, Дж. Мелл). Проте дослідження використання та застосування різних видів запитань під час ведення нестандартного радіообміну наразі не отримали належного висвітлення в спеціальній літературі.

Мета цієї статті – дослідження використання різних видів запитань під час ведення нестандартного радіообміну.

Наявність непорозумінь під час ведення радіообміну між пілотом та диспетчером, що стали причиною нещасних випадків, спричинило внесення важливих поправок до Додатку 1 та документ «Правила аеронавігаційного обслуговування. Організація повітряного руху» ІКАО. Таким чином, з січня 2008 року пілоти та авіадиспетчери, що беруть участь у забезпеченні та виконанні польотів на міжнародних авіалініях, повинні володіти навичками для ведення радіотелефонного зв'язку англійською мовою. Асамблея ІКАО визначає необхідний 4-й рівень знань з англійської мови, коли пілот не тільки володіє належним рівнем лексики та граматичних знань, але також демонструє навички вимови, словесного наголосу, ритму та інтонації, які будуть достатніми для чіткого та ефективного спілкування.

Авіаційна англійська мова не обмежується лише спеціалізованими фразами та термінологією. Дослідження в галузі англійської для професійного спрямування (ESP) показало, що, хоча фразеологізми є ключовими для функціонування авіаційної галузі, більш загальна англійська мова необхідна для проведення ефективного радіообміну. Фактори та причини, що спричиняють нестандартні повідомлення [8, р. 65]:

- а) виникнення комунікативних проблем (відсутність відповідного словникового запасу);
- б) необхідність пояснити значення конкретного слова;
- в) необхідність надати додаткову інформацію.

Запитання в авіаційному дискурсі виникають у різних синтаксичних та семантичних формах. Але у фразеології радіообміну існує лише кілька питань, в яких стилістично використовується питальна форма, в інших випадках рекомендовано перефразувати речення у команду. Поява питань, як правило, виникає під час ведення радіообміну в нестандартній ситуації, коли мовець не може підібрати слова або вирази із стандартної фразеології або коли ситуація вимагає лише такої форми запиту. Ці нестандартні ситуації є причиною багатьох проблем комунікації, які заважають загальній ефективності ведення радіообміну.

Лінгвіст Д. Шиффрін визначив типи запитань, що шукають інформацію, отримують роз'яснення або перевіряють точність інформації, наданої попереднім мовцем. Учений виокремлює [7]:

Information-seeking questions – питання пошуку інформації, що направлені на пошук конкретної інформації, яка невідома мовцю. Запитання цього типу можуть бути виконані за допомогою спеціальних питань, які заповнюють «інформаційний дефіцит» з «відкритим діапазоном відповідей» [5]. Так, наприклад, пілот чекає нову інформацію від диспетчера, а саме дозвіл тимчасово змінити поточний маршрут польоту літака: *DA0502 P: Could we move left about thirty degrees for a short while?* Пошук нової інформації в цій ситуації є загальним, коли пілот помічає погіршення погодних умов та вимагає переміщення маршруту, щоб уникнути труднощів на даному маршруті.

Information-checking questions – питання для перевірки інформації, що слугують або перевіркою «власної бесіди ... або чужою бесіди» [7, р. 183]. Наприклад, пілот використовує питання, щоб перевірити, чи правильно він зрозумів висоту (5000 футів), надану диспетчером у попередньому повідомленні:

DA0502 P: You said five thousand, is that correct?

або

P: You said five thousand What was that frequency again?

У цьому випадку, пілот може неправильно зрозуміти або просто не почути всю радіочастоту, надану диспетчером, тому він уточнює, щоб прояснити початкове повідомлення, повторюючи певну частину повідомлення.

Information-clarifying questions – питання, що висвітлюють інформацію та використовуються для більш повного пояснення або повторення деяких даних у попередніх бесідах: *DA0502 P: What was that frequency again?* Функція цього питання полягає в тому, щоб диспетчер впевнився, що пілот отримав більшу частину радіообміну, але пілот потребує підтвердити частоти.

У той же час питання можливо віднести до однієї з трьох широких функціональних категорій, а також розділити на синтаксичні групи (спеціальні питання, загальні, альтернативні, запитання до підмета, розділові запитання) та непрямі запитання, особливість яких полягає в тому, що в них зберігається розповідний порядок слів.

Непрямі питання в англійській лише формально можна назвати такими. Вони граматично відповідають нормам розповідного речення й передають лише початковий зміст запиту. Категорія непрямих питань призначається для виявлення тих висловлювань, які не використовували запитальну форму, але містять зростаючу інтонацію в повідомленні мовця. Наприклад, *we'd like to come right two seven for weather?* Пілот питає дозволу на зміну маршруту польоту, щоб уникнути зустрічі з штормом. Проте синтаксична форма запиту не є запитальною. Замість цього в кінці повідомлення пілот використовує лише зростаючу інтонацію, позначену знаком запитання.

Розглянемо типи непрямих питань: непрямі питання для пошуку інформації: *DA0502 P: And we'd like to come right two seven (degrees) for weather? and that is confirmed two three zero?* У цьому випадку пілот використовував зростаючу інтонацію, щоб перевірити точність даних, зазначених у попередньому повідомленні.

Непрямі питання для перевірки інформації: *TG0429 P: And that is confirmed two three zero (degrees)?* Замість того щоб використовувати запитальну форму, пілот перевіряє інформацію за допомогою наголосу на «three» й використовує зростаючу інтонацію, щоб диспетчер підтвердив напрямом. *Remind me...how many miles you will require?* Диспетчер використовує зростаючу інтонацію для запиту роз'яснення інформації, про яку пілот повідомляв у попередньому повідомленні.

Непрямі питання для роз'яснення інформації: *DH0512 C: And remind me of the miles you will require?* Замість того щоб користуватися запитальною формою, диспетчер перевіряє інформацію за допомогою наголосу на слово «miles» і використовує зростаючу інтонацію для отримання підтвердження пілота.

Спеціальні запитання направлені на отримання нової конкретної інформації, яку повинен надати слухач, - інформацію, яку раніше не згадував мовець. У висловлюваннях, як правило, містяться такі запитальні лексичні маркери, як WHO, WHAT, HOW, WHY, WHEN або WHERE. Лінгвісти Р. Квірк та Г. Грінбаум вважають, що ці питальні слова служать для «виявлення інформації» стосовно невідомого елемента, особи чи дії [6, р. 23]. Приклади такого типу запитання: «*Why was your flight late?*» *How long will you be on the ground?* *What's your maximum altitude?* Ці запитання спонукають слухача надати мовцю певні дані або інформацію [6].

Виникає потреба у використанні спеціальних слів, які не є формальною фразеологією, але застосовуються тоді, коли пілот або диспетчер стикається зі непередбаченими змінами під час стандартних подій або виконання рутинних завдань. Такі нестандартні ситуації спонукають мовця використовувати пряме запитання для надання додаткової інформації. Лінгвіст Е. Вісс-Бюльман зазначає, що питання можуть бути спрямовані на зміст повідомлення, необхідного для виконання завдання [8].

Загальні запитання вимагають лише позитивної або негативної відповіді. Ці конструкції використовуються, коли мовець очікує лише підтвердження або відхилення запиту [2; 6]. Коли співрозмовник використовує цю форму запитань, відповідь буде служити підтвердженням висловлювання мовця [6, р. 24]. Приклади такого типу запитань містять форму:

a. *The flight operations have been amended.*

→ *Have the flight operations manual been amended?*

b. *The runway (~) appears clear of debris.*

→ *Does the runway appear to be clear of debris?*

Приклад негативного питання, яке очікує позитивної відповіді:

Didn't the tests show the lights worked anyway?

Розділові запитання передбачають зазвичай короткі відповіді, які можуть виражати як згоду, так і незгоду з мовцем. Приклади питань:

a. *Runway eight eight is longer, isn't it?*

[affirmative clause, negative tag]

b. *The weather doesn't sound very promising, does it?*

[negative clause, affirmative tag]

Альтернативні питання спонукають слухача формувати відповідь, вибравши одну з двох (можливо, й більше) відповідей, наведених у самому питанні, які зазвичай називають «альтернативними питаннями» [2, р.7; 6. р. 191]. Функція цього типу питань полягає в тому, що мовець з'ясовує вже представлену інформацію. Замість того щоб відповісти «yes» або «no», очікується, що слухач отримає відповідь, вибравши з двох або більше варіантів, запропонованих у висловлюванні мовця. Синтаксично головне речення містить два або більше узгоджених іменника або дієслова.

a. *Was that taxiway Alpha or taxiway Golf?*

b. *Do you want me to line up for runway one five right or runway one five left?*

Так, у цих прикладах відповідь передбачає вибір та підтвердження інформації. За допомогою запитань пілот або диспетчер має можливість перевірити або прояснити нестандартну ситуацію та уникнути непорозуміння під час ведення радіообміну. Всі види наведених вище запитань доводять потребу в розширенні стандартної фразеології під час професійної підготовки майбутніх авіафахівців.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Результати цього дослідження свідчать про те, що повсякденне авіаційне спілкування регулярно «відхиляється» від стандартної фразеології. Незважаючи на те, що запитання не є частиною стандартного радіообміну, для виконання завдань мовець регулярно використовує запитальну форму. Отже, дані типи запитань показують, що авіаційна мова регулярно змінюється й використовується як практичний варіант дискурсу для передачі інформації між пілотами та диспетчерами.

Таким чином, існує необхідність у подальшому лінгвістичному дослідженні визначення питань, що використовуються в щоденній авіаційній комунікації, та вивчення того, як питання можуть бути елементами авіаційного радіообміну, який використовується авіафахівцями. Це дослідження доводить, що пілоти й диспетчери використовують розмовну англійську мову під час нестандартних ситуацій, тому важливо приділити увагу розмовній мові та розширити підготовку за допомогою нестандартної фразеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мельниченко С. А. Сопутствующий фактор: Английская фразеология «воздух-земля» для пилотов и авиадиспетчеров. Кн. 3 / С. А. Мельниченко. – М. : 2004. – 128 с.
2. Bolinger D. L. Interrogative structures of American English: The direct question / Dwight Bolinger. – University, AL : University of Alabama Press, 1957. – Vol. 28. – 184.
3. Doc 4444 ATM/501: Air Traffic Management: Procedures for Air Navigation Service. – 15th ed. Montreal : International Civil Aviation Organization, 2001. – 64 p.
4. Doc 9835-AN/453 Manual on the Implementation of the ICAO Language Proficiency Requirements. – Second edition. – 2010. – 150 p.
5. Quirk R. A comprehensive grammar of the English language / R. Quirk, S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik. – London : Longman, 1985. – 897 p.
6. Quirk R. A concise grammar of contemporary English / R. Quirk, S. Greenbaum. New York : Harcourt Brace Jovanovich, Inc., 1973. – 465 p.
7. Schiffrin D. Approaches to Discourse / Deborah Schiffrin. Cambridge, MA : Blackwell, 1994. – 470 p.
8. Wyss-Bühlmann E. Variation and co-operative communication strategies in air traffic control English / Eveline Wyss-Bühlmann. Bern, Switzerland : Peter Lang, 2004. – 272 p.

Стаття надійшла до редакції 22.09.2018 р.

КЛІШЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті розкрито проблему використання мовних кліше, подано аспекти їх вивчення в українській та зарубіжній лінгвістиці. Проаналізовано роль мовних кліше у текстах різних стильових напрямків.

Ключові слова: мовні кліше, лінгвістика, стереотип, стереотипні мовні конструкції, мовознавство.

Татьяна Савчин. КЛИШЕ В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье раскрыто проблему использования речевых клише, представлены аспекты их изучения в украинской и зарубежной лингвистике. Проанализирована роль речевых клише в текстах различных стилевых направлений.

Ключевые слова: языковые клише, лингвистика, стереотип, стереотипные языковые конструкции, языкознание.

Tetyana Savchyn. CLICHÉS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article deals with the problem of using language cliché, describes aspects of their study in Ukrainian and foreign linguistics. The role of language clichés in the texts of different styles is analyzed.

Keywords: language cliché, linguistics, stereotype, stereotyped language constructs, linguistics.

На сучасному етапі розвитку мовознавства спостерігається наукове зацікавлення проблемами використання мовних кліше. Вагомим чинником у формуванні мовленнєвої культури ділового спілкування виступає їх правильне вживання у відповідному стилі, а, відтак, і проблеми необхідності таких мовних одиниць.

У сучасній лінгвістиці багато питань щодо важливості й вмотивованості використання мовних кліше залишаються остаточно не вирішеними, багато одиниць ще потребують лексикографічного опису. Актуальною на даний час є проблема дослідження «живих» кліше, що пов'язане із інтенсивною увагою до стилістики та конотації мовних одиниць.

Вивченням зазначеної проблеми займалися українські дослідники: С. Ф. Фоміна, Л. І. Мацько, Л. Г. Скрипник, А. В. Власова, С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, М. А. Черкаський, Н. Д. Бабич, В. В. Виноградов, О. Д. Пономарів, Г. М. Удовиченко, Н. М. Сологуб та ін. [1]. За останні десять років було видано чимало лексикографічних праць, де під маркуванням сталих виразів зазначалися різноманітні мовні словосполучення. Особливості використання мовних кліше у діловому стилі досліджували А. Д. Баришева, О. В. Солякін, Ю. О. Матюхіна, Н. О. Богатирьова, З. І. Гурєва та інші науковці.

У зарубіжній лінгвістиці сутність поняття кліше та його використання в мовленні досліджували А. Д. Баришева, М. П. Котюрова, Н. О. Богатирьова, Т. М. Ніколаєва, Н. О. Ведякова, В. В. Блажес, О. В. Солякін, З. І. Гур'єва, Ю. О. Матюхіна, Л. В. Кноріна, С. П. Кушнерук та ін. [2].

У наш час поняття «мовного кліше» залишається не достатньо сформованим. У сучасному мовознавстві для з'ясування мовної специфіки кліше використовують векторні пояснення: від традиційного до протилежного. Під значенням даного терміна інколи розуміють звичні репліки, фразеологізми, поширені цитати, гасла та ін. Причиною цьому є використання різних підходів для тлумачення мовних кліше.

Під мовним кліше розуміють мовний стереотип, який можна використати в певних умовах і обставинах стандарту.

Мовні кліше – мовні одиниці, які характеризуються сталим лексичним складом та відтворюваністю в мовленні, при цьому їх компоненти є семантично незалежними (тобто можуть входити до складу вільних словосполучень з іншими словами). Вони мають подібність зі сталими виразами (фразеологічними сполученнями) та зазначають звичні явища й ознаки.

Кліше характеризується такими ознаками:

- Часте повторення психологічних стереотипів;
- Легко відтворюються готові формули;
- Майже автоматичний процес відтворення в діловому спілкуванні;
- Заощадження зусилля, при якому зберігається мовленнєва та мисленнєва діяльність людини.

Мовні кліше використовуються в різних сферах суспільного життя (мистецтво, освіта, релігія, політика, спорт). Особлива зацікавленість у вивченні мовних кліше спостерігається у засобах масової інформації, адже саме вони створюють заповнення інформацією газетних шпальт. На ступінь довіри до преси впливає не лише актуальність інформації, а стиль та якість написання, вживання певних мовних словосполучень [3].

У зв'язку з переосмисленням сутності мовних кліше, виникло багато підходів до пояснення самої природи цієї мовної одиниці. Відмінність від фразеологізмів полягає у здатності здійснювати номінативну функцію. Однак, фразеологічні сполучення можна віднести до мовних кліше [4]. Також цю групу можна поповнити термінами та загальними словосполученнями, стереотипними одиницями, вигуками (директиви та експресиви) (рис. 1).

Рисунок 1. Елементи системи МКО

Мовні одиниці спеціалізованих, синкретичних та синтетичних текстів все ще залишаються без уваги дослідників. До синтетичних текстів входить реклами, мас-медіа та Інтернет. Такі тексти характеризуються готовими структурно-змістовими блоками. До спеціалізованих текстів відносяться наукові, дидактичні, комп'ютерні, законодавчі тексти тощо.

У практиці мовне кліше набуває психологічного характеру. Дослідження цього явища було проведено В. В. Красним, Ю. Є. Прохоровим.

Якщо у текстах ЗМІ часто вживати образні кліше, то вони перетворюються на штампи. При багаторазовому повторі мовні кліше стають штампами і не сприяють чіткому сприйняттю тексту. Для того, щоб уникнути появи штампів на письмі, потрібно використовувати такі засоби, які допоможуть точно, легко та економно висловити власну ідею [5].

Відповідно, мовні кліше можна назвати стійкими стереотипними мовними конструкціями, які мають сталий лексичний склад, незмінну семантичну наповненість. Найчастіше кліше використовують у діловому листуванні, в якому значну роль відіграє завершальне кліше, що певною мірою проектує тривалість подальшого листування.

Часто повторювані слова, дії та вчинки у результаті спілкування носіїв мови утворюють певний ритуал, який автоматично використовують представники суспільства в процесі виховання [6]. Н. Вишневська зазначає, що демонстрація свідомістю подій та обставин, які неодноразово повторювалися, спричинила вироблення певних психологічних стандартів, які в свою чергу відтворюються в мові у вигляді кліше [7].

Усне телемовлення формулює мету комунікативної функції, яка представляє дотримання законів та норм етикету. Різні жанри телебачення (ток-шоу, репортаж, служба теленовин, дискусія, прес-конференція) реалізують низку функцій етикетних кліше: сугестивну, психокорекційну, когнітивну, емоційну, гедоністичну, перформативну, комунікативну, моделювальну та репрезентативну. Припущення про вживання зазначених мовних одиниць можна назвати стереотипним уявленням із смисловим зв'язком між досвідом та знаннями учасників комунікації. Для втілення стереотипних комунікативних смислів в тексти мас-медіа використовують кліше. У щоденній телекомунікації виявляється функціонування прагматичної та метакомунікативної функцій [8].

Зацікавлення мовознавців проблемами використання готових мовних конструкцій спричинило домінування в наукових працях численних підходів до опису мовних явищ. Так, В. В. Блажес виділяє види прагматичних кліше:

- ритуальні кліше (прощання, звертання);
- не ритуальні кліше (надання інформації, привертання уваги);
- спонукальні кліше (поради, прохання, запрошення);
- кліше оцінки(схвалення та нахвалення);
- кліше співпереживання (розради, побажання);
- кліше подяки, наприклад: *дякувати за добре слово, дай Боже здоров'я* тощо;
- кліше вибачення (*пробачте мені*);
- кліше згоди / незгоди (*домовилися, більш ніж згоден*);
- кліше-знайомства (*познайомся з моїм другом*);
- кліше-прохання (*будьте такі ласкаві...*);
- кліше впевненості / невпевненості (*я був упевнений...*);
- кліше здивування, за допомогою якого повідомляють про емоційний стан мовця (*я кажу*);
- кліше співчуття (*бідолашній*) [9].

Конфесійні тексти, які відображають канони та домінанти релігії, такі як Святе Письмо, проповіді, молитви, також містять мовні кліше. Прикладом таких одиниць у сфері релігії є вирази *Бог благословить, З Божого благословення*. Вони спрямовані на встановлення спілкування з Богом та іншими святими задля поради, прохання, розради, співпереживання тощо.

Кліше виступає як репрезентант когнітивної діяльності членів комунікації. За допомогою цих одиниць можна маніпулювати мовною поведінкою членів комунікації та виявляти можливість впливу на їх свідомість. В. Г. Гак стверджував, що в подібних ситуаціях уживаються аналогічні або ж однотипні вислови. «Канцелярське» кліше, або незамкнені вирази аналізуються в поєднанні із стереотипами та штампами.

Як правило, мовознавці дію клішованих конструкцій відносять до інституціонального спілкування.

Мовні кліше характеризуються трьома типами відношень: з еквівалентністю (повним збігом), частковим збігом, безеквівалентністю.

Смисл сприймається цілісним семантичним уявленням про явище чи предмет [12]. Смисл мовних кліше спостерігається лише у рефлексії, у взаємодії людини з текстом.

Поняття мовних кліше виступає як певний розумовий міст лінгвопсихологічного характеру. Лексичні поняття можуть бути розгорнутими чи скороченими, імпліцитними чи експліцитними, потенційними й актуальними. До понять мовного кліше входять скорочені, актуальні та експліцитні. У змістову структуру цілісної одиниці входять декілька компонентів, а саме: конотативно-прагматичний, когнітивний, денотативний. Група спонукальних мовних кліше складається з порад, побажань, прохань, а також розради.

Способи формування клішованих одиниць визначаються надмірним вживанням ідіом у мовленні; частим вживанням цитат, переважно взятих із літератури або Біблії; нейтралізацією детонативного значення, що призводить до виникнення політичних, літературних та економічних кліше [13].

За цією типологією мовні кліше можна характеризувати, як самостійну лінгвістичну одиницю з певними особливостями входження до повсякденного користування.

У цілому проблема уподібнення мовного кліше належить до одних із дискусійних питань лексики та фразеології. Найбільш широкого поширення кліше набуває в офіційно-діловому стилі.

Отже, мовні кліше можна характеризувати постійністю складу компонентів, відтворюваністю готових мовних блоків та звичністю звучання. Диференціація мовних кліше залежить від багатьох чинників: віку, професійної діяльності, вподобань людини, кола спілкування тощо. Наприклад, у людей, які займаються педагогічною чи журналістською діяльністю, словниковий запас мовних кліше буде порівняно великим.

Психолінгвістична природа мовних кліше – це їх визначальна властивість, адже на цій підставі відтворюються стереотипні поняття, які пізніше використовуються в процесі спілкування. Головними чинниками кліше виступають стислість, економія мовленнєвих зусиль, конкретизація та однозначність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Довіра, 2007. – 205 с.
2. Бирик С. П. Офіційно-діловий стиль / С. П. Бирик // Українська лінгвостилістика ХХ – початку ХХІ ст.: система понять і бібліографічні джерела / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К., 2007. – С. 267–278.
3. Білоусова О. І. Граматична специфіка мови українського законодавства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ольга Іванівна Білоусова / Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2010. – 20 с.
4. Вихованець І. Р. Система відмінків в українській мові: монографія – І. Р. Вихованець. – Київ : Наук. думка, 2007. – 231 с.
5. Вишневська Н. Ю. Кліше як мовна одиниця : проблеми кліше в мовознавстві / Н. Вишневська // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Філологічні науки : зб. наук. пр. / відп. ред. Г. В. Самойленко. – 2013. – Кн. 3. – С. 33–36.
6. Галій Л. Г. Дефініції валентності та сполучуваності в сучасному мовознавстві / Л. Г. Галій // Вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство : зб. наук. пр. / гол. ред. Н. О. Данилюк. – 2011. – № 6. – Ч. 1. – С. 147–152.
7. Городенська К. Г. Семантичний і морфологічний потенціал предикатів кількості / К. Г. Городенська // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки: Серія «Філологічні науки (Мовознавство)» : зб. наук. пр. / гол. ред. Н. О. Данилюк. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2002. – № 5. – С. 23–26.
8. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : (стилістика та культура мови) / Світлана Яківна Єрмоленко. – К. : Довіра, 2009. – 416 с.
9. Живіцька І. А. Мовна картина світу як відображення реальності / І. А. Живіцька // Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Філологічні студії : зб. наук. пр. / відр. ред. Ж. В. Колоїз. – Кривий Ріг, 2010. – Вип. 4. – С. 20–25.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. Сушко О. І. Фразеологія офіційно-ділового стилю української мови (на матеріалі документів першої половини ХХ століття) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01

«Українська мова» / Оксана Іванівна Сушко / Слов'янський державний педагогічний університет. – Слов'янськ, 2006. – 198 с.

12. Українська лінгвостилістика XX–початку XXI ст. : система понять і бібліографічні джерела / За ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Грамота, 2007. – 368 с.

13. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2018 р.

МОТИВАЦІЙНА ТИПОЛОГІЯ ПРІЗВИЩЕВИХ НАЗВ І ПРІЗВИЩ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Статтю присвячено дослідженню мотиваційних особливостей творення прізвищ. З'ясовано, що на досліджуваній території найпродуктивнішими є патронімічні, посесивні, квалітативні, локативні, сутнісні мотиваційні відношення, менш поширеними – ситуативні, темпоральні, одиничними – ідеологічні. У частини прізвищ не з'ясовано мотив номінації.

Ключові слова: антропонім, мотивація, прізвище.

Оксана Ющишина. МОТИВАЦИОННАЯ ТИПОЛОГИЯ ФАМИЛЬНЫХ НАЗВАНИЙ И ФАМИЛИЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ХМЕЛЬНИЧЧИНЫ

Статья посвящена исследованию мотивационных особенностей создания фамилий. Выяснено, что на исследуемой территории наиболее продуктивными есть патронимические, посесивные, квалитативные, локативные, сущностные мотивационные отношения, менее распространенными - ситуативные, темпоральные, единичными - идеологические. В части фамилий не выяснен мотив номинации.

Ключевые слова: антропоним, мотивация, фамилия.

Oksana Yushchyshyna. MOTIVATIVE TYPOLOGY OF SURNAMES OF CENTRAL KHMELYNYTCHYNA

The article is devoted to research of motivational peculiarities of creation of surnames. It was found out that the most productive are patronymic, possessive, qualitative, locative, essential motivational relations, less common – situational, temporal, individual – ideological. There is not clear motive of the nomination of a part of the surnames.

Keywords: anthroponym, motivation, surname.

Завершальним етапом у характеристиці тих компонентів, які беруть участь у виникненні оніма, є з'ясування мотиву номінації – тієї причини, яка зумовила з-поміж багатьох варіантів можливих найменувань вибір лише одного, який і став власною назвою. Підстави для виникнення пропріативів можуть бути досить різноплановими [див.: 6, с. 245]. Таким чином, завданням дослідника якраз і є визначення «первинної, етимологічної семантики назви, коли враховуються екстралінгвальні, мотиваційні відношення між об'єктивною реальністю і мовним процесом» [9, с. 14].

Аналіз історії становлення мотиваційної класифікації онімів засвідчує часткове ототожнення типологій за семантикою твірного слова і мотивами номінації.

На мотиви виникнення українських власних назв мовознавці (В. В. Німчук, О. В. Суперанська, М. М. Торчинський тощо) звернули увагу досить давно. Зокрема мотиваційні типології українських прізвищ розробляли, наприклад, Г. Є. Бучко, Ю. І. Фернос, М. Л. Худаш та ін., проте ще не було здійснено аналізу щодо мотивів виникнення прізвищевих назв і прізвищ Центральної Хмельниччини.

Мета цієї наукової розвідки – дослідити мотивацію прізвищ зазначеного регіону (усього 11860 одиниць).

У проєкті української ономастичної термінології В. В. Німчука запропоновано мотиваційну характеристику пропріальної лексики, але переважно топонімів і антропонімів. Зокрема антропоніми структуровано так: виділено сім розрядів людських імен за походженням:

1) прізвища /прізвиська/ за зовнішніми рисами, виглядом, особливостями /позитивними або негативними/ тіла чи його частин: *Горбань, Головатий, Гладкий, Кривоус, Писаний, Сірко;*

2) прізвища /прізвиська/ за внутрішніми ознаками /властивостями/ характеру, вдачі, нахилу, звички: *Добрый, Немилостивий, Проворний* тощо;

3) за обставинами народження, часу /пори/, послідовністю і под.: *Вторак, Третяк*;

4) прізвища /прізвиська/ за походженням з певної місцевості, за місцем проживання, зокрема відтопографічні прізвища: *Батуринський, Яровий, Потічняк, Мостовий*;

5) прізвища /прізвиська/ за фахом, родом заняття, громадськими відносинами /станом/, посадою, маєтним станом, діяльністю людини: *Кравець, Гутник, Угляр, Кушнір, Килимник, Пивовар, Хміляр, Колесник, Муляр, Плахотник, Слюсар, Тесля і т. д.; Війт, Бунчужний, Осаул, Півторакожуха, Пшеничний, Мужик*;

6) прізвища /прізвиська/ за знаряддями, інструментами, виробами, опосередковані прізвища: *Копил, Шило*;

7) етнонімічні прізвища, прізвища-етноніми, за назвами на означення національностей, племен, етнічних груп: *Русин, Сербин, Хорват, Поляк, Литвин, Турок, Гуцул, Бойко, Поліщук* [див.: 4, с. 29].

Узагальнюючи досвід своїх попередників у виділенні мотиваційних типів онімів, М. М. Торчинський визначає такі недоліки в їхньому групуванні:

- виділення наддетальних підгруп (на зразок: «за знаряддями, інструментами, виробами»);
- відсутність узвичаєних сьогодні термінів (на кшталт: локативний, квалітативний, патронімічний тощо);

- завелика кількість прикладів на окремі розряди назв, які, притому, не завжди їм відповідають (*Пшеничний* – як вказівка на фах або стан), тощо [10, с. 450].

Характеризуючи мотиваційну структуру ономастикону, О. В. Суперанська підкреслювала, що мотивування власних назв завжди історичне й соціальне, а сукупність фактів, які лежать в його основі, єдина для всього людства [6, с. 244 – 245].

Загальнослов'янське зібрання ономастичних термінів засвідчує, що серед слов'янських ономастів немає єдності в питанні щодо називання обставин, пов'язаних із процесом виникнення власних назв [10, с. 450].

Теоретичні основи мотивування детально схарактеризовані у колективній монографії «Теорія і методика ономастичних досліджень», де відзначається, що будь-яка назвотворчість передбачає причину, підставу і мотив номінації. Мотивування назви – це комплекс причинно-наслідкових зв'язків, який по-різному представлений у назв різних типів і по-різному доступний для спостереження і вивчення [8, с. 20].

Серед пропонованих аспектів мотивування передусім виділяються історичний (пов'язаний із подіями та фактами, які сприяли появі іменованого об'єкта), соціальний (проявляється у відбитті назв суспільних груп і супутніх реалій) і територіальний (на вибір назви впливають природні умови певної місцевості) [див.: 8, с. 20].

Мотиви номінації можуть бути затемнені, причому не тільки внаслідок відсутності або недостатньої інформації про життєву інформацію, у якій відбувся акт пропріального найменування, а й тоді, коли має місце присвоєння найменувань штучним шляхом [8, с. 23–24].

М. М. Торчинський стверджує, що для кожної власної назви обов'язково існує причина, чому обрано саме таку ознаку денотата для утворення його назви, а не якусь іншу, адже підставою для її виникнення може бути що завгодно, навіть просто потреба назвати з метою відрізнити від інших однотипних об'єктів. Крім того, виокремлення посесивних, меморіальних, локативних та інших онімів, що вже давно узвичаєне в ономастиці, ґрунтується саме на таких (мотиваційних, причинових, (лексико)-семантичних, екстралінгвальних) критеріях, ігнорувати які аж ніяк не можна [10, с. 454].

У регіональній антропоніміці мотиваційну характеристику прізвищам давали Г. Є. Бучко, Ю. І. Фернос, М. Л. Худаш.

Так, М. Л. Худаш серед відапелятивних прізвищ виокремлював такі, що первісно ідентифікували особу за професійними, соціальними та релігійними ознаками [див.: 12, с. 135].

Г. Є. Бучко базовими лексемами в основах таких прізвищ визначила слова, що вказують на місце походження чи проживання, етнічну належність, віросповідання, соціальний стан, особливість появи особи в населеному пункті [1, с. 39].

Ю. І. Фернос, вивчаючи прізвищеві назви та прізвища Уманщини XVII – XXI ст., стверджує, що характеристика мотивів виникнення антропонімів полягає у визначенні первинної, етимологічної семантики назв і характеризується відносною суб'єктивністю, оскільки на сучасному етапі розвитку прізвищ важко точно з'ясувати мотив виникнення конкретного прізвища [11, с. 118]. Дослідниця виділила такі мотиваційно-номінаційні групи: патронімні або матронімні назви, патронімно-посесивні, квалітативні, локативні назви, ситуативні та відапелятивні назви на позначення професії чи заняття, прослідкувавши їх динаміку протягом різних хронологічних зрізів [див.: 11, с. 118].

Простежується певна система у визначенні мотивів номінації і водночас фіксуються диференційні відмінності щодо мотивування окремих груп пропріальної лексики [10, с. 464]. На думку М. М. Торчинського, мотиваційна класифікація, ґрунтуючись передусім на тій основній ознаці денотата, яка покладена в основу його власної назви, повинна передбачати поділ онімів на апотропейні, асоціативні, ідеологічні, квалітативні, локативні, меморіальні, номінальні, патронімічні, посесивні, символічні, ситуативні, сутнісні та темпоральні, усередині яких можливе додаткове розмежування; значна частина пропріативів, особливо складних і складених, має комбіновану мотивацію (найбільш поширеними є квалітативно-локативні найменування); до назв невідомої мотивації належать оніми, походження яких не вдалося з'ясувати [10, с. 464–465].

Беручи за основу мотиваційну типологію М. М. Торчинського, серед прізвищевих назв та прізвищ Центральної Хмельниччини XVII–XXI ст. виокремлюємо вісім мотиваційних груп.

Патронімічними («патронімія [< грец. *patēr* (*patros*) – батько і *опута* – ім'я]» [7, с. 524] вважаємо прізвища, які мають певний стосунок до предків, найменування яких і стали основою для новостворених онімів. Такий тип пропріативів із вказаним значенням традиційно вживається в ономастиці, хоча його сутність краще передавав би ад'єктив *предконімічний* (пор. *предок*, що є «похідним від *prhōdē* «перед» і означає букв. «той, хто жив попереду, раніше» [3, IV, с. 560]), який, проте, не є інтернаціоналізмом. Звичайно ж, патронімічні власні назви частково пов'язані з темпоральними мотиваційними відношеннями [10, с. 471–472].

До патронімічних відносимо насамперед ті ПН і прізвища, у яких засвідчено активний зв'язок з особовими назвами: генетично пов'язані з найменуваннями по батькові, рідше – по матері, жінці тощо. Найчастіше це антропоніми на -енко/-єнко: *Авраменко, Вальченко, Наталенко, Огієнко, Панасенко, Федоренко*; -ович/-евич *Богданович, Давидович, Захаркевич, Калинович, Леонович, Максимович, Янович*; -ин-ець: *Попадинець* (попада – «дружина попа» [5, VII, с. 181]), *Урдинець* (урда=вурда – «вижимки із сім'я конопель або зерен маку, приготовлені для начинки вареників або пирогів» [2, I, с. 259]); -ук/-юк: *Валентюк, Грицюк, Едвардчук, Марійчук, Юрчук*; -ак/-як: *Вальчак, Іщак, Любчак, Марущак*.

Посесивні (пор. «лат. *possessio* – володіння», «лат. *possessor* – власник» [7, с. 554]) оніми характеризують денотат за правом власності на нього. Такий тип найменувань постійно виокремлюється дослідниками, хоча часто зміст його «перегукується» із сутністю патронімічних власних назв [10, с. 472].

До посесивних належать прізвища на: -ов/ -ев/ -єв, -ів/ -їв: *Герасимов, Логвинов, Морозов; Єфимцев, Францев; Голубєв, Дмитрієв; Грицьків, Данилків, Стецьків; Лаврентіїв, Андріїв, Блажеїв; -ин/ -ін, -ишин: Ващин, Дорин, Жоночин, Солошин; Дмитришин, Янишин; Медведкін, Скрипкін; -их: Крутих, Лисих*.

Квалітативними («квалітативний [< лат. *qualitas* – якість] – якісний» [7, с. 346]) є прізвища, що виникли на основі різних характерних ознак денотата: як зовнішніх (наприклад, розміру), так і внутрішніх (наприклад, особливостей поведінки у певних ситуаціях) [10, с. 450]. Зокрема, до цієї групи зараховуємо антропоніми на: -ан: *Глухан, Куцан, Морозан*; -аш: *Косташ*; -ець: *Баранець, Ковтунець, Лисунець*; -ик: *Хитрик, Шустик*; -ко: *Дибко, Поцілуйко, Чубко*; -ок: *Глушок*; -ун: *Кривун, Моргун, Хижун, Шаргун*; -уха/ -ух: *Тертуха, Чорнух*; -уш: *Януш*.

Частково такі найменування можна вважати і апотропейними, оскільки вони містять відповідні побажання новонародженому [див.: 10, с. 465].

Локативними (пор. «локатив [лат. (*casus*) *locativus* – місцевий відмінок]», «локація [лат. *locatio* < *locare* – розміщувати] – виявлення місцеперебування якогось об'єкта...» [7, с. 420]) вважаються назви, основним мотивом для виникнення яких є місцезнаходження їхніх денотатів [10, с. 469].

Локативними можна вважати такі прізвища:

- на -ськ(ий)/ -цьк(ий): *Базалійський, Везденецький, Заміховський, Капустинський, Ковельський, Лагодинський, Маначинський, Ніжинський, Обуховський, Ріпницький, Славуцький, Холодецький*;

- відкатоїконімі: *Балинець, Батуринець, Гранівець, Качуринець, Козинець, Красиловець, Кутинець, Лубенець, Московець*.

Сутнісні власні назви, зокрема і прізвища, – це переважно трансформовані одиничні апелятиви або словосполучення, зміст яких безпосередньо пов'язаний із тими функціями, які повинен виконувати денотат; саме такі найменування безпосередньо вказують на тип денотата і часто поєднуються з різними його ознаками, утворюючи відповідні комбіновані мотиваційні різновиди [10, с. 465].

До сутнісних відносимо прізвища, які вказують на ремесло, професію, етнічну належність їхнього першоносія: *Бортник, Грабар, Кучер, Лановий, Муляр, Пасічник, Сівак, Тютюник, Фурман, Швець; Мазур, Москалик, Поляк, Українець*.

Ситуативні (пор. «ситуація [франц. *situation* < лат. *situs* – становище] – сукупність умов і обставин, що створюють певне становище» [7, с. 628]) ПН і прізвища виникали спорадично, на основі певної життєвої ситуації, актуальної у певний момент, що якраз і сприяла утворенню власної назви. Якщо асоціативні пропріативи переважно пов'язані з іншими онімами, то ситуативні мотивуються певними фрагментами дійсності (епізодами), які швидко забуваються, внаслідок чого мотив найменування стає затемненим або і зовсім невідомим [10, с. 481 – 482].

До ситуативних відносимо ПН і прізвища *Білуга, Верес, Горностай, Їжак, Качур, Кліщ, Лис, Мох, Осика, Перепелиця, Рябчик, Сич, Сова, Сорокопуд, Тхір, Черешня, Шпак*.

Темпоральні (пор. «лат. *tempus* – час» [7, с. 666]) оніми характеризують денотата за часом його виникнення. Слід відзначити, що в багатьох випадках темпоральні ознаки збігаються з квалітативними (наприклад, антропонім *Старий* характеризує особу і за віком, і за зовнішніми ознаками) [10, с. 471].

До темпоральних найменувань, кількість яких у цілому незначна, відносимо прізвища *Другак, Третьак, Третько, Четверик, Шостак*.

Ідеологічні (пор. «грец. *idea* – вигляд; ідея»; «ідеологічний... – який стосується ідеології» [7, с. 292]) оніми безпосередньо пов'язані з філософськими, політичними, правовими, релігійними та мистецькими поглядами, які характеризують яку-небудь соціальну групу, клас, політичну партію, суспільство, однак, на відміну від меморіальних, не увічнюють певних особистостей чи інших реалій, а прославляють основні постулати тогочасності (іноді у вигляді побажань) [10, с. 474].

Як ідеологічні кваліфікуємо окремі штучно створені прізвища *Радянський, Сталінський*.

Як зазначає М. М. Торчинський, комбіновану мотивацію (пор. «лат. *combinare* – з'єднувати» [7, с. 366]) мають переважно складні і складені власні назви, компоненти яких вказують на різні ознаки, що лягли в їхню основу [10, с. 483]. Однак прізвища типу *Білозір, Вернигора, Красновид, Перебийніс, Старовал* тощо відносимо до ситуативних або квалітативних номінацій.

Прізвища, походження яких не вдалося з'ясувати, зараховуємо до групи з невідомою мотивацією.

Отже, аналіз мотиваційної структури прізвищ підтвердив висновок О. В. Суперанської про залежність їхнього складу і соціального й ідеологічного навантаження від соціальних, історичних, економічних та інших факторів, які, вмішуючись у власне мовні процеси ономастики, можуть прискорювати або загальмовувати їх [6, с. 44].

Серед прізвищевих назв та прізвищ Центральної Хмельниччини XVII – XXI ст. поширеними є такі мотиваційні групи онімів: патронімічні, посесивні, квалітативні, локативні, сутнісні, ситуативні, темпоральні, ідеологічні, назви з невідомою мотивацією. Встановлено, що найпродуктивнішими є патронімічні, посесивні, квалітативні, локативні, сутнісні мотиваційні відношення, менш поширеними – ситуативні, темпоральні, одиничними – ідеологічні. У частини прізвищ не з'ясовано мотив номінації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Г. Є. Семантична та словотвірна структура сучасних прізвищ Бойківщини / Г. Є. Бучко // Слов'янська ономастика / Відп. ред. С. М. Медвідь. – Ужгород, 1998. – С. 36 – 45.
2. Грінченко Б. Д. Словник української мови / упоряд. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996–1997. – Т. I–IV.
3. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1982 – 2003. – Т. 1–4.
4. Німчук В. В. Українська ономастична термінологія / В. В. Німчук // Повідомлення Української ономастичної комісії. – К.: Наукова думка, 1966. – Випуск 1. – С. 24 – 43. – (Проект).
5. Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
6. Суперанская А. В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366 с.
7. Сучасний словник іншомовних слів / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
8. Теория и методика ономастических исследований / А. В. Суперанская, В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская; Отв. ред. А. П. Непокупный. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
9. Торчинський М. М. Ойконімія Південно-Західного Поділля : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Українська мова» / М. М. Торчинський. – Київ, 1993. – 22 с.
10. Торчинський М. М. Структура онімного простору української мови : монографія / М. М. Торчинський. – Хмельницький : Авіст, 2008. – 550 с.
11. Фернос Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Ю. І. Фернос. – К., 2008. – 200 с.
12. Худаш М. Л. З історії української антропонімії / М. Л. Худаш. – К.: Наукова думка, 1977. – 235 с.

Стаття надійшла до редакції 29.09.2018 р.

МОРФОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІМЕННИКІВ КРЕМЕНЕЦЬКОЇ АКТОВОЇ КНИГИ 1578 РОКУ

У статті схарактеризовано особливості відмінювання іменників, засвідчених в актових документах Кременецького земського суду 1578 року; звернуто увагу на давні й нові флексії імен, варіативність відмінкових форм, частоту їх використання.

Ключові слова: іменник, відмінок, давній тип основи, морфологічний варіант, флексія.

Леся Ящук. МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ КРЕМЕНЕЦКОЙ АКТОВОЙ КНИГИ 1578 ГОДА

В статье охарактеризованы особенности склонения существительных, засвидетельствованных в актовых документах Кременецкого земского суда 1578 года; обращено внимание на старые и новые флексии имен, вариативность падежных форм, частоту их использования.

Ключевые слова: имя существительное, падеж, древний тип основы, морфологический вариант, флексия.

Lesia Jaschuk. MORPHOLOGICAL PECULIARITIES OF NOUN IN THE ACT BOOK OF KREMENETSK OF 1578

The article describes the features of the declension of nouns, certified in the documents of the provincial court of Kremenetsk in 1578; attention has been paid to the old and new flexions of names, the variability of case forms, the frequency of their use.

Keywords: noun, case, old type of basis, morphological variant, flexion.

Запровадження Луцького та Кременецького земських судів відбулося ще влітку 1565 р., тобто за півроку до прийняття 26 січня 1566 р. Віленським сеймом Другого Литовського Статуту [3, с. 192]. Земський суд, який складався із судді, підсудка та писаря, у судовій системі мав особливий статус, оскільки був незалежним від королівської адміністрації [4, с. 101]. У Статуті була визначена мова діловодства: «писар земський маєть по Руску литерами и словы Рускими вси листы и позвы писати» [4, с. 91], тобто повна відповідальність за правильність актових записів покладалася на писаря [4, с. 94]. Головним продуктом діяльності судових канцелярій стали актові книги, до яких уносилися всілякі документи приватно-правового змісту для надання їм юридичної сили [1, с. 27].

Рукопис актові книги Кременецького земського суду 1578 року зберігається в Центральному державному історичному архіві м. Києва під шифром: фонд 22, опис 1, справа 6. Пам'ятка містить різноманітний матеріал для дослідження історії української мови, зокрема її граматичної будови.

Мета статті – розглянути морфологічні особливості іменників, зафіксованих у кременецьких актових документах кінця XVI ст., описати варіативні відмінкові форми та частоту їхнього використання.

У родовому відмінку однини закінчення *-а* мають іменники чоловічого роду на позначення назв осіб: *товарыша* [КК, с. I], *8 брата* [КК, с. III], *чоловѣка* [КК, с. V зв.], *ма(л)жо(н)ка* [КК, с. 36 зв.], *дчастьника* [КК, с. 38 зв.], *вижа* [КК, с. 39], до *кнѣзѣ* [КК, с. 40], *бискѣпа* [КК, с. 42], *писарѣ* [КК, с. 45 зв.], *служѣбника* [КК, с. 47], *ω(т) нѣбо(ж)чика* [КК, с. 51 зв.], *клю(ч)ника* [КК, с. 58 зв.], в *приятѣлѣ* [КК, с. 61], *врѣ(д)ника* [КК, с. 66], *(в) сына* [КК, с. 69], *короля Жикгимо(н)та* [КК, с. 70 зв.], *пѣна Петра Семашка* [КК, с. 72], *мужа* [КК, с. 75 зв.], *ω(т)*

сестре(н)ца [КК, с. 87 зв.], дя(д)ка [КК, с. 89 зв.], наме(ст)ника [КК, с. 99]; назв населених пунктів: Чо(л)дзова [КК, с. I], ѿ(т) И(л)кова [КК, с. IV], Лоса(л)тина [КК, с. V], Кокорєва [КК, с. 35], до Володымера [КК, с. 44 а], межи Кд(л)икова [КК, с. 81], зо (з)баража [КК, с. 95 зв.], з Малина [КК, с. 98 зв.].

З таким закінченням уживаються й іменники, що позначають часові відрізки: м(с)ца [КК, с. 32], ма(р)та [КК, с. 32 зв.], дека(б)ра [КК, с. 34 зв.], гє(н)варя [КК, с. 39], ожтобра [КК, с. 44 зв.], юня [КК, с. 45], ноябра [КК, с. 46 зв.], августа [КК, с. 50], сєнтєбря [КК, с. 55 зв.], дня [КК, с. 73 зв.], фе(в)рала [КК, с. 75], июля [КК, с. 81], мая [КК, с. 81 зв.], априля [КК, с. 99], але року [КК, с. 34 зв.], ѿ(т) годд [КК, с. 39]; і низка іменників з іншими значеннями: ста(в)ка [КК, с. II], за живота [КК, с. III], стога [КК, с. 36], до ко(н)ца [КК, с. 44 зв.], з сєго свєта [КК, с. 44 а зв.], до которого ста(в)ка и млы(на) [КК, с. 49 зв.], привиля [КК, с. 54], и(н)ди(к)та [КК, с. 71], с плдєа [КК, с. 82 зв.], ддба [КК, с. 84].

Лише закінчення -у засвідчене в іменниках: пове(т)у [КК, с. I], ста(в)у [КК, с. 32 зв.], ѿ(т) поча(т)ку [КК, с. 33 зв.], замку [КК, с. 35 зв.], горохд [КК, с. 36], во(д)лу(г) поря(д)ку [КК, с. 37 зв.], ча(с)у [КК, с. 38 зв.], статутд [КК, с. 41 зв.], позвд [КК, с. 43], шафд(н)ку [КК, с. 44 а], д того тастамє(н)тд [КК, с. 45], з вырокд [КК, с. 47], ростє(р)ку [КК, с. 57], вє(д)лє ста(н)у [КК, с. 58], до городд ... позвати [КК, с. 63], бє(з) доводд [КК, с. 63 зв.], ѿ(т) кд(л)ту [КК, с. 66 зв.], до трибуна(л)у [КК, с. 70], во(д)лє обычаю [КК, с. 74 зв.], з дряду [КК, с. 75], вступд [КК, с. 75 зв.], до(л)гд [КК, с. 77], декрєту [КК, с. 77 зв.], кгру(н)ту [КК, с. 79 зв.], во(д)лє а(р)тикулд [КК, с. 84 зв.], з ро(з)дє(л)кд [КК, с. 89], обовя(з)ку [КК, с. 90 зв.], опису [КК, с. 90 зв.], дард [КК, с. 92 зв.], з со(и)му [КК, с. 92 зв.] та ін. Це терміни іншомовного походження, абстрактні іменники з різними значеннями, збірні поняття, речовинні іменники тощо. Зберігають цю флексію такі іменники давнього типу -й-основ: садд [КК, с. IV зв.], солодд [КК, с. 36], до дому єго [КК, с. 61].

Паралельні відмінкові форми зафіксовано в кількох словах: в того выпису [КК, с. 33] – д выпису [КК, с. 41 зв.]; ѿ(т) дна понєдл(л)ка [КК, с. 32] – ѿ(т) дна понєдл(л)ку [КК, с. 41]; рє(и)стра [КК, с. 66 зв.] – рєєстру [КК, с. 36 зв.]; по(л)чє(т)вє(р)та спу(с)та [КК, с. 74] – по(л)чє(т)вє(р)та спустд [КК, с. 74 зв.]; д суда [КК, с. 35] – д судд [КК, с. 38]; фо(л)ва(р)ка–фо(л)ва(р)ку [КК, с. 90 зв.]; листа [КК, с. 69 зв.] – листу [КК, с. IV зв.]. Словоформи з флексією -у переважають в іменниках: ли(с)ту [КК, с. I], вє(д)лє листу [КК, с. 32 зв.], в того листд [КК, с. 51 зв.], з листд двя(ж)чого [КК, с. 58 зв.], до сєго мєєго листу [КК, с. 61 зв.], листу по(т)вє(р)жєного [КК, с. 70 зв.]; рєєстру [КК, с. 36 зв.], во(д)лє того рє(и)стрд [КК, с. 66 зв.], до ро(з)дє(л)ку и рє(и)стрд [КК, с. 67 зв.]; до судд [КК, с. V], судд [КК, с. 42 зв.], в сдд [КК, с. 53 зв.], ѿ(т) полюбо(в)ного зго(д)ного сдду [КК, с. 73 зв.].

У давальному відмінку іменники чоловічого роду однини загалом мають закінчення -у: брату [КК, с. I], мужд [КК, с. IV зв.], зятю, королю [КК, с. 32 зв.], вра(д)нику [КК, с. 36], сєкрєтард [КК, с. 45 зв.], нєбо(ж)чикд [КК, с. 47], князю [КК, с. 49], товаришу [КК, с. 51], панд [КК, с. 55 зв.], жидд [КК, с. 69], чловеку [КК, с. 76 зв.], ѿ(т)цд [КК, с. 78], дя(д)кд [КК, с. 89], шля(х)тичу [КК, с. 91 зв.], ж(с)дру, наме(ст)никд [КК, с. 97 зв.], братаничу, ддхо(в)нику, клю(ч)нику, писа(р)у, свєщє(н)нику [КК, с. 101], а також: (к) кгру(н)ту, опису [КК, с. 32 зв.], ку ѿ(т)ка(з)у [КК, с. 33 зв.], ку доводд [КК, с. 39], кд налєпшєму пожи(т)ку [КК, с. 49 зв.], декрєтд [КК, с. 54], к бєрєгд [КК, с. 87 зв.], к сєму листу а запису [КК, с. 92]. Зрідка використовується й флексія -ови / -єви, яка в пам'ятці засвідчена паралельно з -у як в іменниках-назвах істот: Ба(т)ку [КК, с. 68 зв.] – Ба(т)кови [КК, с. 69]; Васи(л)ю [КК, с. 57] – Васи(л)єви [КК, с. 101]; ма(л)жо(н)ку [КК, с. 91 зв.] – ма(л)жо(н)кови [КК, с. 41 зв.]; по(д)судькд [КК, с. 42 зв.] – по(д)сддкови [КК, с. 57 зв.]; пото(м)ку [КК, с. 96] – потомкови [КК, с. 34]; приятєлю [КК, с. 84] – приятєлєви [КК, с. V]; Янушд [КК, с. 50] – Янушєви [КК, с. 49 зв.]; так і в іменниках-назвах неістот: кд ро(з)су(д)кд [КК, с. 73 зв.] – кд ... ро(з)су(д)кови [КК, с. 84]; сддд [КК, с. 67] – сддови [КК, с. 45 зв.]; (в)радд [КК, с. 81] – дрдови [КК, с. 79 зв.]. Зокрема, словоформи ма(л)жо(н)ку / ма(л)жо(н)кд трапляються в документах 20 разів, а ма(л)жо(н)кови

– 3; Янушу / Янушѣ – 8, Янушеви – 3. Іменник *сын* засвідчений лише із закінченням -у: *сыну* своєму па(н)у Григо(р)ю А(н)дреевичу Деде(р)калу [КК, с. V зв.], *сыну* его Мо(ш)ку [КК, с. 68 зв.], *сыну* нашому Миха(и)лу [КК, с. 93].

Іменники середнього роду II відміни давніх -jō-основ у називному та знахідному відмінках зберігають давню флексію -є / -е: *ω вырѣба(н)є* [КК, с. III], *застанове(н)є* [КК, с. IV], *жеда(н)є* [КК, с. 37], *сказа(н)є* [КК, с. 40], *внесе(н)є* [КК, с. 44 а], *ѡине(н)є* [КК, с. 49], на *(в)єха(н)є* [КК, с. 64 зв.], на *будова(н)є* [КК, с. 67], на *чоло(м)би(т)є* [КК, с. 71], за *нагородє(н)є* [КК, с. 89 зв.], *полома(н)є* [КК, с. 95].

Ці іменники містять у своєму складі й етимологічне закінчення орудного відмінка однини -ємь / -емь: по(д) *приложє(н)ємь* [КК, с. 37], *имє(н)ємь* [КК, с. 40], за *оповєда(н)ємь* [КК, с. 44 зв.], за *насла(н)ємь* [КК, с. 67], за частимъ *ѡмина(н)ємь* [КК, с. 75]; за *насыла(н)ємь* [КК, с. 85].

У місцевому відмінку вони виступають переважно із закінченням -ю: (в) *доживо(т)ю* [КК, с. 36 зв.], *ω вы(з)на(н)ю* [КК, с. 41 зв.], при *справова(н)ю* [КК, с. 58], по ... *вола(н)ю* [КК, с. 79 зв.], на *(в)рочищѣ* [КК, с. 82], по *ско(н)чє(н)ю* [КК, с. 87], на *заста(в)ю* [КК, с. 95 зв.], хоча трапляється й флексія -е: на *которо(м) кгва(л)томъ виби(т)є* [КК, с. 47 зв.], (в) ... *за(л)яне* сєножатє(и) [КК, с. 32 зв.], в *другомъ оповєда(н)є* [КК, с. 82 зв.]. Наявні й варіативні вживання: в *де(р)жа(н)ю* [КК, с. 33 зв.] – в *де(р)жа(н)и* [КК, с. 88]; на *имє(н)ю* своє(м) *Городищѣ* [КК, с. 52] – на *то(м) же имє(н)є* *Городищѣ* [КК, с. 52 зв.].

У кличному відмінку однини іменники зберігають своє старе закінчення: *кнагинє* *Ма(р)є* Пузынинаа *Ле(ш)ни(ц)кого* [КК, с. 38], *пїне су(д)де* [КК, с. 45 зв.], *Божє* *ѡхова(и)* [КК, с. 93 зв.].

В іменниках чоловічого роду називного відмінка множини іноді фіксується закінчення -ове в назвах осіб: *татарове* [КК, с. 45], *пївє деѡтатовє* [КК, с. 58 зв.], *пре(д)ковє* [КК, с. 71 зв.], *пановє* *Радивиловє* [КК, с. 97]. Наявні й паралельні морфологічні варіанти: *жиды* [КК, с. 56] – *жидовє* [КК, с. III зв.]; *пото(м)ки* [КК, с. 49 зв.] – *пото(м)ковє* [КК, с. 90]; *сыны* [КК, с. 52 зв.] – *сыновє* [КК, с. 37]; *сѡбры* [КК, с. 74] – *сѡбровє* [КК, с. 66 зв.]; *опєкѡны* [КК, с. 44 а] – *опєкуновє* [КК, с. 51]; *ѡ(т)чичы* [КК, с. 73] – *ѡ(т)чичовє* [КК, с. 38 зв.].

Під впливом форм на зразок *сєляне* утворилася форма *земанє* [КК, с. 54 зв.] [2, с. 44], а в іменнику *комисарє* [КК, с. 84 зв.] нове закінчення сформувалося під впливом знахідного відмінка *комисар* □ де ненаголошений □ рефлексується як *є* [2, с. 43], пор.: *комисары* [КК, с. 85].

У родовому відмінку множини трапляються паралельні флексії: *во(з)* [КК, с. 95] – *возо(в)* [КК, с. 79 зв.]; *комисарє(и)* [КК, с. 87 зв.] – *комисаро(в)* [КК, с. 85].

У давальному відмінку множини засвідчено давні форми на -ом / -ем: *ку ты(м) дворо(м)* [КК, с. 36 зв.], *детє(м)* и *пото(м)ко(м)* [КК, с. 49 зв.], *людємъ* [КК, с. 65], *потомъ* *будѡчимъ* его *ща(д)комъ* [КК, с. 73], *сѡѡдомъ* [КК, с. 81], и(н)шимъ *потомько(м)*, *сыно(м)* [КК, с. 92], *паномъ* и *добродєємъ* *мои(м)* [КК, с. 101]. Лише із цими закінченнями в тексті пам'ятки вживаються іменники: *детє(м)* [КК, с. II], *дѡнє(м)* [КК, с. 37], *детємъ* [КК, с. 42], *дѡнємъ* [КК, с. 71], *детємъ* [КК, с. 92 зв.]; *потомко(м)* [КК, с. 37], *пото(м)комъ* [КК, с. 42], *пото(м)ко(м)* [КК, с. 49 зв.], *потомько(м)* [КК, с. 92], *пото(м)комъ* [КК, с. 92 зв.]; *сыномъ* [КК, с. I зв.], *сыно(м)* [КК, с. IV зв.], *сыномъ* [КК, с. 92 зв.]; *ща(д)комъ* [КК, с. 42], *щадко(м)* [КК, с. 71].

Іменники чоловічого та середнього роду II відміни в орудному відмінку множини мають давнє закінчення -ы: за *по(з)вы* [КК, с. I], *вє(ч)ными часы* [КК, с. IV зв.], з ... *доходы* [КК, с. V зв.], *жа(д)ными а(р)тикулы* [КК, с. 32 зв.], з *бояры* [КК, с. 36], з *сєлы* [КК, с. 36 зв.], з *всеми кгру(н)ты* [КК, с. 39], за *тыми ли(с)ты*, *доводы* *своими* [КК, с. 39 зв.], з *дворы* [КК, с. 44 зв.], з ... *мєщаны* [КК, с. 45], з *ловы* [КК, с. 59 зв.], *тыми словы* [КК, с. 62 зв.], з *ыными сѡбры* [КК, с. 66 зв.], (з) *бобровыми гоны*, и *(с)тавы*, и *ставищи*, и (з) *млыны*, и *млыныщи* [КК, с. 71], с *паны* [КК, с. 75], *межи добры* [КК, с. 84 зв.], зъ и(х) *спусты* [КК, с. 91 зв.], с *ци(н)ши* [КК, с. 92 зв.]. У кінці XVI – на початку XVII ст. ці давні форми, підреслює В. В. Німчук, ще міцно трималися в мовленні або ж, навпаки, були ознакою книжності [2, с. 44].

Фіксуються в документах і закінчення, викликані впливом парадигми іменників жіночого роду давніх *-ā-*, *-jā-*основ: *межи имє(н)ями* [КК, с. IV], *с каплунами* [КК, с. 36], *со(и)мами* [КК, с. 38], (з) *запѣстами* [КК, с. 42 зв.], *опекѣнами* [КК, с. 44 зв.], *оборо(н)цами* [КК, с. 44 а], *межи дворищами* [КК, с. 49 зв.], *з са(д)ками* [КК, с. 59 зв.], *з возами* [КК, с. 66], *све(т)ками* [КК, с. 68], *за пе(в)ными описами* [КК, с. 68 зв.], *речищами* [КК, с. 78 зв.], (з) *се(р)пами* [КК, с. 81 зв.], *з садами* [КК, с. 93], *потоками* [КК, с. 93 зв.], *обовязками* [КК, с. 99].

Паралельні форми виявлено в іменниках: *з болоты* [КК, с. 72 зв.] – *з болотами* [КК, с. 93]; *врядники зє(м)скими креманє(ц)кими* [КК, с. 96 зв.] – *вра(д)никами* [КК, с. 36]; *з гаи*, *з лєсы* [КК, с. 34] – *з лєсами*, *з гаями* [КК, с. 93 зв.]; *листы дє(л)чими* [КК, с. 86 зв.] – *листами* [КК, с. 68 зв.]; *з млыны и ихъ вымє(л)ки* [КК, с. 55] – *з млынами и (з) ихъ вымє(л)ками* [КК, с. 93 зв.]; *зо всіми пожи(т)ки* [КК, с. IV зв.] – *зо всіми пожи(т)ками* [КК, с. 40], *с потомъки* [КК, с. 50 зв.] – *с пото(м)ками* [КК, с. 47 зв.]; *с присєлки* [КК, с. 37 зв.] – *с присє(л)ками* [КК, с. IV зв.]; *межи роки* [КК, с. 64 зв.] – *перє(д) роками* [КК, с. 33 зв.]; *зо ставы* [КК, с. 46 зв.] – *з става(ми)* [КК, с. 93 зв.]; *з ставищи* [КК, с. 55] – *з ставищами* [КК, с. 59 зв.]; *з ы(н)шими ѡчастъники* [КК, с. 41 зв.] – *ѡчастъниками* [КК, с. 40].

Незважаючи на активне витіснення старих закінчень новими, старі все ж часто переважають у Кременецьких актових книгах кінця XVI ст.: *врядники*, *вря(д)ники*, *вра(д)ники* (39 фіксацій) – *вра(д)никами* (4 фіксації); *млыны* (15 фіксацій) – *млынами* (5 фіксацій); *ставы*, *(с)тавы* (17 фіксацій) – *ставами*, *става(ми)* (4 фіксації); *пожи(т)ки* (12 фіксацій) – *пожитками*, *пожи(т)ками* (11 фіксацій); але *пото(м)ки*, *потомъки* (6 фіксацій) – *пото(м)ками* (10 фіксацій).

Низка іменників набуває флексій давньої *-й-*основи: *с по(л)ми* [КК, с. 34], *с прияте(л)ми* [КК, с. 44 а], *приви(л)ми* [КК, с. 85 зв.].

Іменники першої відміни мають давні закінчення: *роботами* [КК, с. V зв.], *по(д) зарѣками* [КК, с. 33], *за про(з)бами* [КК, с. 37], *з многими и слѣдами* [КК, с. 45], *нивами* [КК, с. 52], *з реками*, *з рє(ч)ками* [КК, с. 55], *з дє(в)ками* [КК, с. 57], *причинами* [КК, с. 59], *неделями* [КК, с. 64 зв.], (з) *секирами* [КК, с. 67], *зъ зємлями* [КК, с. 71], *слѣ(ж)бами* [КК, с. 72 зв.], *з ма(л)жо(н)ками* [КК, с. 79 зв.], *з рѣ(ч)ницами* [КК, с. 81 зв.], (з) *и(х) проро(б)ками* [КК, с. 90], хоч інколи також набувають аналогічних закінчень: *с по(л)ми*, *и дѣбровы* [КК, с. 90], (з) *ихъ платы* [КК, с. 92 зв.]. На думку В. В. Німчука, старовинні форми орудного множини на *-ы* збігалися з новою формою називного множини іменників чоловічого роду, очевидно, за аналогією до них іноді й з'являлися подібні форми в іменниках жіночого роду [2, с. 44].

Часто ряд однорідних членів речення поєднує іменники як з давніми, так і з новими закінченнями орудного відмінка множини: *с пода(ч)ками*, *с платы и доходы*, *с по(л)ми*, *з сєножа(т)ми*, *з дѣбровами*, *зъ зарослами*, *зъ гаями*, *з са(д)ками*, *з лєсы*, *боры*, *з деревомъ бо(р)тнымъ*, *з ставы*, *з ставищами*, *з млыны и (з) ихъ вымє(л)ками*; *з озєры и з ловы*, ... *з бобровыми гоны*, *з да(н)ми* ... *и зо всіми пожи(т)ки* [КК, с. 59 зв.].

У місцевому відмінку множини іменників II відміни давніх *-ō-*, *-jō-*основ містять стару флексію *-exъ < -lъ*: *ω пришлы(х) роцє(х)* [КК, с. 35], *по ты(х) листєхъ ѡпомина(л)ны(х) и выписє(х)*, *врадовы(х) доводе(х)* [КК, с. 39 зв.], *ω таковы(х) записєхъ* [КК, с. 41 зв.], *в обыходе(х) своихъ* [КК, с. 42], *ѡ гумнє(х)* [КК, с. 52], *на ты(х) позвє(х) и квитє(х)* [КК, с. 56], *в ты(х) спустє(х)* [КК, с. 77 зв.], *в лєтє(х)* [КК, с. 79 зв.], *на ... бое(х)* [КК, с. 85 зв.], *во вси(х) ... а(р)тикулє(х)* [КК, с. 90 зв.], *в которы(х) садє(х)* [КК, с. 95]. Зрідка в іменниках чоловічого роду трапляється флексія *-охъ*, первісно властива назвам на *-й-*основ: *в рокохъ* [КК, с. 50], *в то(м) имє(н)ю ... Пашуко(х)* [КК, с. 52], *во вси(х) ... чло(н)ко(х)* [КК, с. 90 зв.]. У словоформі на ... *грабєжо(х)* [КК, с. 85 зв.] зміна флексії, імовірно, викликана не морфологічними, а фонетичними процесами: перехід *е* в *о* після шиплячих перед наступним твердим приголосним.

За аналогією до іменників давніх *-ā-*, *-jā-*основ виступає також закінчення *-ахъ / -яхъ*, особливо в парадигмі іменників середнього роду: *ѡ схова(н)яхъ* [КК, с. 35 зв.], *на ты(х) дво(р)цахъ* [КК, с. 43], *в ты(х) имє(н)яхъ* [КК, с. 48], *на пола(х)* [КК, с. 52], *по розны(х) мє(ст)ца(х)* [КК, с. 79 зв.]; пор.: *ѡ Во(л)ко(в)ца(х)* [КК, с. IV], *ѡ Вороно(в)ца(х)* [КК, с. 34 зв.], *на Попо(в)ца(х)* [КК, с. 35], *в Бєрє(ж)ца(х)* [КК, с. 59 зв.], *ѡ Гры(д)ковца(х)* [КК, с. 65], *в Жи(ж)нико(в)ца(х)* [КК, с. 72], *на Якимо(в)ца(х)* [КК, с. 95 зв.].

У цій групі засвідчено такі морфологічні варіанти іменників: на *листе(х)* [КК, с. 77 зв.] – на *листа(х)* [КК, с. 69]; в *селе(х)* [КК, с. 35 зв.] – на *ты(х)* дво(р)цахъ и *села(х)* [КК, с. 43 зв.]; в *пожи(т)ко(х)* [КК, с. 59 зв.] – (в) *пожи(т)ка(х)* [КК, с. 76]; на ... *пото(м)ко(х)* [КК, с. 90 зв.] – на *пото(м)кахъ* [КК, с. 65]; на *роко(х)* [КК, с. 35 зв.] – на *оны(х)* *рока(х)* [КК, с. 50 зв.], пор.: на *дет(х)* [КК, с. 47 зв.] – на *детл(х)* [КК, с. 89 зв.].

Варто звернути увагу, що закінчення *-ехъ*, *-охъ* у перерахованих словоформах уживається частіше, ніж *-ахъ* / *-яхъ*: в *листе(х)*, на *листе(х)*, по *листе(х)*, при *листе(х)* – 15 фіксацій, на *листа(х)* – 1; в *роко(х)*, в *рокохъ*, на *роко(х)*, на *роце(х)*, *о роце(х)* – 60 фіксацій, на *рока(х)* – 3.

Іменники першої відміни в місцевому відмінку множини мають давні закінчення *-ахъ* / *-яхъ*: на ... *нива(х)* [КК, с. IV], *8 па(ти)со(т) копа(х)* [КК, с. IV зв.], в *кри(в)дахъ* [КК, с. 32 зв.], в ... *реча(х)* [КК, с. 33 зв.], *8 ... све(т)лица(х)* [КК, с. 35 зв.], (в) *граница(х)* [КК, с. 37], на ... *шкода(х)* [КК, с. 47 зв.], в *рѣка(х)* [КК, с. 54], в *межахъ* [КК, с. 59 зв.], в ... *недела(х)* [КК, с. 77], в *ко(н)стытуция(х)* [КК, с. 84 зв.], при *книга(х)* [КК, с. 98 зв.], *8 голова(х)* [КК, с. 101].

Добре зберігають стару парадигму іменники колишньої *-й*-основи: Ор. в.: с *по(д)ни(с)ю* [КК, с. 33 зв.], с *печа(т)ю* [КК, с. 35 зв.], за *смер(т)ю* [КК, с. 38], з *ведомо(ст)ю* [КК, с. 44 зв.], зо всею *має(т)но(ст)ю* [КК, с. 45 зв.], за *мо(ц)ю* [КК, с. 50 зв.], *вла(ст)но(ст)ю* [КК, с. 91 зв.], з *да(н)ю* [КК, с. 92 зв.], *межи челя(д)ю* [КК, с. 101]; М. в.: по *смер(п)ти* [КК, с. 34 зв.], в *небы(т)ности* [КК, с. 45], в *молодости* [КК, с. 50 зв.], на *то(и) сеножати* [КК, с. 65 зв.], в *речи* [КК, с. 74], на *его мло(сти)* *пнѣ дя(д)ку* [КК, с. 90 зв.]; Р. в. мн.: *сеножате(и)* [КК, с. IV зв.], *печате(и)* [КК, с. 37], *часте(и)* [КК, с. 55], *совитосте(и)* [КК, с. 68 зв.]; Ор. в. мн.: *по(д)печа(т)ми* [КК, с. 33 зв.], (з) *сеножа(т)ми* [КК, с. 34], з *да(н)ми* [КК, с. 59 зв.], *реч(ч)ми* [КК, с. 100]. Проте під впливом форм іменників давньої *-ја*-основи деякі іменники набули аналогічних закінчень: *пови(н)но(с)тями* [КК, с. V зв.], *принале(ж)ностями* [КК, с. 46 зв.], *пере(д) и(х) мѣл(с)тями* [КК, с. 75 зв.], пор.: (з) *заросльми* [КК, с. 71] – зь *зарослами* [КК, с. 59 зв.]; на дво(х) *ча(с)те(х)* [КК, с. V] – вь дво(х) *частя(х)* [КК, с. 44 а зв.].

Проаналізований матеріал Кременецької актової книги 1578 року засвідчив, що писарі пам'ятки загалом дотримувалися канцелярських правописних традицій, які простежуються в більшості таких текстів: поряд із давніми морфологічними формами активно впроваджували нові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ворончук І. О. Актові книги гродських і земських судів як джерело до історії українського повсякдення ранньомодерної доби / І. О. Ворончук // Українське повсякдення ранньомодерної доби : збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. – К. : Фенікс, 2014. – С. 6–74.
2. Німчук В. В. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. / В. В. Німчук // Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Упоряд.: Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 31–56.
3. Поліщук В. Запровадження уряду возного в Луцькому повіті в 1567 р. / В. Поліщук // Український археологічний щорічник. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Т. 10. – Вип. 7. – С. 185–215.
4. Статут Великого князівства Литовського 1566 року // Статути Великого князівства Литовського. У 3-х томах / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Т. II. – Одеса : Юридична література, 2003. – 560 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

КК – Актова книга Кременецького земського суду 1578 року / Зберіг. у ЦДІАК України: ф. 22, оп. 1, спр. 6.

Стаття надійшла до редакції 26.09.2018 р.

PECULIARITIES OF BILINGUALISM AND BICULTURALISM PHENOMENA BASED ON POLITICAL SPEECHES OF JUSTIN TRUDEAU

The article discusses the matter of bilingualism and biculturalism in Canada. The speeches of Justin Trudeau, Prime Minister of Canada, as the best representative of English-French bilingualism and biculturalism are the primary focus of analysis. Based on theoretical sources and political speech analysis the research has proved that bilingualism and biculturalism ensure the preservation and growth of linguistic and cultural diversity in Canada. Among world political leaders Justin Trudeau is the first whose speeches were studied in terms of code-switching phenomenon which is the peculiar feature of a fluent bilingual speaker.

Keywords: bilingualism, biculturalism, political speech, linguistic diversity, code-switching phenomenon.

Галина Бобак, Марія Бобак. ОСОБЛИВОСТІ ФЕНОМЕНА БІЛІНГВІЗМУ ТА БІКУЛЬТУРНОСТІ НА ОСНОВІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОМОВ ДЖАСТИНА ТРЮДО

Робота має на меті проаналізувати феномен білінгвізму та бікультуристичності Канади на основі політичних промов Джастіна Трюдо, виокремити їх лінгвістичні особливості, а також дослідити процес переходу з однієї системи кодів мови на іншу (зокрема, з англійської на французьку). Серед політичних промов світових лідерів саме промови Джастіна Трюдо є першими, що досліджувались з точки зору феномена переходу з однієї системи кодів мови на іншу. Перехід з однієї системи кодів мови на іншу є особливою рисою майстерного двомовного промовця.

Ключові слова: білінгвізм, бікультуристичність, політичні промови, лінгвістичне різноманіття, феномен переходу із однієї системи кодів мови на іншу.

Галина Бобак, Марія Бобак. ОСОБЕННОСТИ ФЕНОМЕНА БИЛИНГВИЗМА И БИКУЛЬТУРАЛИЗМА НА ОСНОВЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЧЕЙ ДЖАСТИНА ТРЮДО

Работа анализирует феномен билингвизма и бикультурализма Канады на основании политических речей Джастина Трюдо, рассматривает их лингвистические особенности, а также исследует процесс перехода из одной системы кодов языка на другую (в частности, с английского языка на французский). Среди политических речей мировых лидеров именно речи Джастина Трюдо исследуются впервые с точки зрения феномена перехода с одной системы кодов языка на другую. Переход с одной системы кодов языка на другую является типичной особенностью умелого двуязычного оратора.

Ключевые слова: билингвизм, бикультурализм, политическая речь, лингвистическое разнообразие, феномен перехода из одной системы кодов языка на другую.

The preservation of linguistic and cultural diversity in today's world is a major concern to many scientists, leaders of linguistic communities, artists, writers, politicians, and defenders of linguistic human rights.

The problem of bilingualism and biculturalism phenomena has been explored by many researches. Among them: Carol Myers-Scotton [8; 9], Elaine Gold, Janice Mc. Alpine [4], John Mallea, Jonathan Young [7], William C. Ritchie, Wallace E. Lambert [5], William Francis Mackey [6], Colin Baker [1], André D'Allemagne [3].

English and French as two official languages are at the heart of Canadian identity as a country. None of the studies have focused on the personality of Justin Trudeau as brilliant political speaker, highly intelligent and charismatic leader.

The purpose of this article is to analyze Canadian bilingualism and biculturalism as linguistic and cultural phenomena taking into consideration the speeches of Justin Trudeau, Canadian politician serving as the 23rd and current Prime Minister of Canada and the leader of Liberal Party, as the best representative of English-French bilingualism. It is important to research the role of bilingual political speech and code-switching analysis to the development of bilingualism and biculturalism theory, demonstrate bilingual's speech peculiarities.

As it was mentioned above, bilingualism is one of the typical phenomena for Canada. Bilingual communities use certain phenomena to make communication more effective and meaningful. One of these phenomena is "code switching". It refers to the use of two languages within a sentence or discourse.

Justin Trudeau's speeches were studied in terms of code-switching phenomenon which is the peculiar feature of a fluent bilingual speaker. For analyzing the following speeches of J. Trudeau were chosen:

– 'Diversity is Canada's Strength' / 'La Diversité est la Force du Canada'

– 'The Canadian Opportunity' / 'L'opportunité Canadienne'

– Canada Day Address by Prime Minister Justin Trudeau on Parliament Hill / Discours du Premier Ministre Justin Trudeau sur la Colline du Parlement

We have analyzed J. Trudeau's speeches on such levels: communicative, grammatical, stylistic and socio-cultural.

A. *Communicative level:*

I. cohesion: a) reference; b) substitution; c) conjunction

II. coherence

B. *Grammatical level (syntax):*

I. parataxis (coordination)

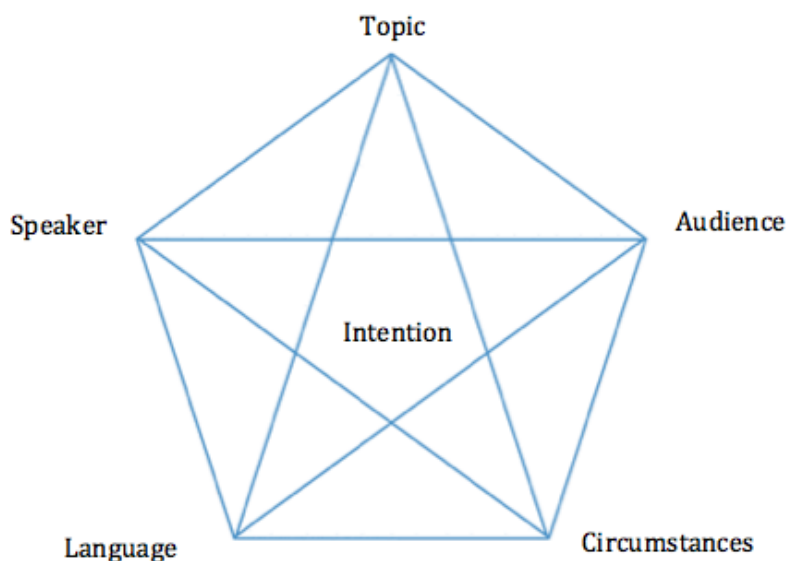
II. hypotaxis (subordination)

C. *Stylistic level: a) metaphor; c) epithet; d) allusion; e) analogy; f) hyperbole; g) antithesis*

D. *Socio-cultural level:*

a. code-switching

Rhetorical pentangle is the first step in analyzing Trudeau's speeches.

Rhetorical pentangle includes a number of elements (speaker, audience, circumstances, topic, language, intention) we should pay attention to when we analyze a speech. Its elements are interpreted in the following way:

Speaker	What do you know/what can you find out about the speaker as a person?
Audience	What sort of people constitute the audience?
Circumstances	On what occasion is the speech made? Under what circumstances (physically/politically/etc.)?
Topic	What is the speech about?
Language	What sort of language (vocabulary, style, syntax) does the speaker use?
Intention	Based on the above, what seems to be the intention of the speaker? What is his purpose?

Explicit and comprehensive analysis of J. Trudeau's speech 'Diversity is Canada's Strength' / 'La Diversité est la Force du Canada' is offered.

Address by the Right Honourable Justin Trudeau, Prime Minister of Canada

According to rhetorical pentangle:

Speaker	Right Honourable Justin Trudeau, Prime Minister of Canada
Audience	Members of the diplomatic mission of Canada to the United Kingdom
Date	November 26, 2015
Place	London, United Kingdom
Circumstances	A bilateral visit to London where Prime Minister Justin Trudeau meets with Prime Minister David Cameron
Topic	Why diversity is important. How and why Canada does diversity best
Language	Content-rich speaker
Intention	Informative, persuasive

According to Jonathan Charteris-Black's classification there are two main classes of political speech: policy making and consensus-building [2]. The speech 'Diversity is Canada's Strength' belongs to consensus-building, as it is motivational and serves to display the shared beliefs of the speaker and audience so that a feeling of unity can underline future policy.

The main purpose of Justin Trudeau's speech is the manipulation for the specific political effect. Therefore, it is done clearly and in a coherent way. Thus, the sentences are not simply strung together in sequence, but also display some kind of mutual dependence, i.e. they are connected in a contextually appropriate way that helps the listener associate previous statements with subsequent ones. In other words, his speeches exhibit the property of cohesion.

Cohesive devices used by Justin Trudeau are:

References – *'Earlier today, I had the opportunity to meet with Her Majesty Queen Elizabeth II. She was, of course, gracious and insightful, with a unique and valuable perspective'.*

Substitutions – substitution of 'Canadians' by pronoun 'we' (in English), les Canadiens by pronoun 'nous' (en français) and 'canadien' with pronoun 'notre' (en français) – *'We have raised generation after generation...'; 'We reaffirm our steadfast participation in coalition against ISIL...'; 'We know that peace is possible...'; 'Même si notre avenir est optimiste, cet optimisme n'est pas pour autant garanti. Notre avenir dépendra des choix que nous faisons aujourd'hui'.*

Conjunctions – most of sentences in J. Trudeau's speeches start with conjunctions 'but' or 'and' – *'But what's made diversity work so well in Canada'; 'But our history was filled with many positive moments'; 'And it's that future, and Canada's role in our shared future, that I'd like to address'.*

today'; *'And we know how to learn from each other and make our different traditions and cultures a source of harmony...'*

The scholars regard two ways of arranging sentences in the text of speech: parataxis and hypotaxis.

Two clauses are merely set side by side or one after another. This is a vivid example of parataxis:

'It hasn't always been easy. We have had stumbles along that path'.

'The future is never certain. It depends on the choices we make today'.

The subordination of one clause to another is called hypotaxis. Contrasted with parataxis. The examples are:

'Her Majesty has been an important part of Canada's history and, I am confident, will remain an important part of our continued progress and our future'.

'We know that peace is possible, and that hope beats fear every single time' / 'Nous savons que la paix est possible et que l'espoir est toujours plus fort que la peur'.

Metaphor as rhetorical tool is widely used in speeches of J. Trudeau, in particular, in his speech 'Diversity is Canada's Strength':

'...diversity is the air we breathe';

'...la diversité c'est l'air que nous respirons';

'...diversity is strength';

'...diversity is a proven path to peace and prosperity'.

J. Trudeau is using metaphors with the following purposes:

- general rhetorical (in order to gain audience's attention);
- heuristic (enabling people to discover or learn something for themselves);
- predicative (implying an evaluation of him as political actor and his policy);
- empathetic (to arouse the audience's feelings in such a way that they will be favourable to him as a speaker);

- aesthetic (creating textual coherence);
- ideological (to offer a 'worldview').

The speech mentioned above is intensely rich in epithets:

'valuable perspective';

'powerful and ambitious approach';

'tremendous source of strength';

'steadfast participation';

'participation résolue';

'astonishingly successful country'.

There are examples of personification in the speech mentioned above:

'big-hearted and broad-minded consensus';

'fear eats away at hope';

'trends make migration between states';

'countries will find themselves faced';

'we (meaning Canada) face the influx of refugees'.

Another stylistic means that provide the political speech of J. Trudeau with additional expressiveness is allusion. Allusion is a reference to the historical, political or well-known facts.

For example:

'Her Majesty (meaning Queen Elizabeth II) has been an important part of Canada's history and, I am confident, will remain an important part of our continued progress and our future';

'Our history was filled with many positive moments: the Underground Railroad, the Charter of Rights and Freedoms, the Multiculturalism Act, the Official Languages Act, the welcoming of Ismaili Muslims, the freedom for Jews and Sikhs, Hindus and Evangelicals to practice their religion';

'These positive changes can never right historical wrongs. But they can serve to remind us that, in the phrase so beloved of Martin Luther King Jr., 'The arc of the moral universe is long, but it bends toward justice.'"

'One day after the attacks in Paris, a mosque in Peterborough, Ontario, was set on fire – a suspected hate crime';

'Under Prime Minister Joe Clark in the late 1970s and early 1980s, Canada resettled nearly 60, 000 refugees from Vietnam, Cambodia and Laos';

'And we know how to do what former UN Secretary General Annan called for in 2013: 'learn from each other, (and make) our different traditions and cultures a source of harmony and strength, not discord and weakness''.

Code-switching is a striking instance of J. Trudeau's speeches. Code-switching occurs when a speaker alternates between two languages in the context of a single speech act. Code-switching is widely used by bilingual speakers, as J. Trudeau is, and in bilingual communities, such as Canadian, to make communication more effective and meaningful.

In his speech 'Diversity is Canada's Strength' / 'La Diversité est la Force du Canada' J. Trudeau uses such type of code-switching as inter-sentential code-switching. This type occurs outside the sentence or the clause level, which means that each sentence is in different languages (English and French), for example:

Je veux saluer tous les gens qui sont présents avec nous ici aujourd'hui, et tous ceux qui sont également à l'extérieur, merci de prendre le temps d'être avec nous. I also want to thank everyone here in the room, and all those joining us outside in the square, for taking the time to be with us today.

J. Trudeau shifts in order to convey a message and to create a communicative effect by repeating the same utterance in the other language. Among other reasons are:

expressing solidarity and gratitude; expressing group identification/ affiliation to a particular social group; enhancing the effectiveness of a speech (J. Trudeau rather than sticking to one official language of the country, uses also the second official language).

It can be concluded that the analyzed speeches of Justin Trudeau belong to consensus-building type. They are motivational and serve to display the shared beliefs of the speaker and audience so that a feeling of unity can underline future policy.

They are also logically structured, comprising introduction, main body and conclusions. The governing idea of his speeches depends on the speech topic. The central claims of J. Trudeau's speeches are:

- Diversity is tremendous source of strength.
- Diversity is a proven path to peace and prosperity.
- Canada has learned how to be strong not in spite of differences, but because of them.

The 23rd Prime Minister of Canada, Justin Trudeau, is a really smart speaker. His speeches are abundant in stylistic devices. Among them are: metaphor, metonymy, epithets, allusions, personifications. The use of stylistic devices in his speeches is balanced. It should be mentioned that J. Trudeau's speeches are done clearly and in a coherent way. The sentences are connected in a contextually appropriate way that helps the listener associate previous statements with subsequent ones. In other words, his speeches exhibit the property of cohesion. Cohesive devices used by Justin Trudeau are: references, conjunctions, substitutions.

Code-switching is a striking instance of J. Trudeau's speeches. He often uses it not only to make communication more effective and meaningful but for expressing solidarity and gratitude, group identification or affiliation to a particular social group. Justin Trudeau is competent in both English and French. Code-switching is not possible without being fluent in both languages.

By providing different samples from one of Justin Trudeau's speeches we showed the peculiarities and the main features of bilingual and bicultural speech on different levels. We found that on the stylistic level Justin Trudeau's speeches are rich in epithets, personifications, and allusions. Metaphors are less numerous and metonymies are the least used.

The analysis on the socio-cultural level helped to reveal the reasons which motivate a bilingual political speaker to code-switch.

The results of speech analysis are significant because among world political leaders Justin Trudeau is the first whose speeches were studied in terms of code-switching. The results stimulate interest in studying the bilingual mind: language organization, language choices, and verbal behaviour.

REFERENCES

1. Baker C. Foundations of bilingual education and bilingualism / C. Baker. – North York, Ontario: Multilingual Matters, 2011. – P. 240.
2. Charteris-Black J. Analysing Political Speech: Rhetoric, Discourse and Metaphor / J. Charteris-Black. New York: Palgrave Macmillan, 2013. – 296 p.
3. D'Allemagne A. Bilinguisme individuel et bilinguisme collectif / A. D'Allemagne. - Quebec : Marquis, 1985. – P. 27-30.
4. Gold E. Canadian English: A Linguistic Reader / E. Gold, J. Mc. Alpine. - Queen's University, Kingston, Ontario, 2010. – 235 p.
5. Lambert W. A Social Psychology of Bilingualism / W. Lambert // Journal of Social Issues. – Vol. – 23. - No 2. - 1967. – P. 91-109.
6. Mackey W. Bilingualism as a world problem / W. Mackey. – Montreal : Harvest House, 1962. – P. 7.
7. Mallea J. Cultural Diversity and Canadian Education. Issues and Innovations / J. Mallea, J. Young. – Ottawa : Carleton University Press, 1990. – 554 p.
8. Myers-Scotton C. Codeswitching as a 'safe choice' in choosing a lingua franca. In W. McCormack & S. Wurm (Eds.), Language and Society. - The Hauge : Mouton, 1979. – P.71-88.
9. Myers-Scotton C. Multiple Voices. An Introduction to Bilingualism / C. Myers-Scotton. – Blackwell Publishing. - USA, 2006. – 457 p.
10. The Prime Minister, Justin Trudeau. - <https://pm.gc.ca/eng/news/statements>. – Electronic data. – Title from the screen.

Стаття надійшла до редакції 24.09.2018 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бєбих Валентина – кандидат філологічних наук, доцент Буковинського державного медичного університету

Битківська Ярина – кандидат філологічних наук, доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Бобак Галина – магістр філології Львівського національного університету імені Івана Франка

Бобак Марія – кандидат філософських наук, доцент Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського

Богущ Оксана – кандидат філологічних наук, викладач Золочівського коледжу Національного університету «Львівська політехніка»

Брус Марія – кандидат філологічних наук, доцент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Вільчинська Тетяна – доктор філологічних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Вільчинський Олександр – кандидат наук із соціальних комунікацій, викладач Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Воляннюк Інна – кандидат філологічних наук, доцент Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

Городенська Катерина – доктор філологічних наук, професор Інституту української мови АН України

Лісняк Стефанія – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Микуляк Ольга – викладач Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

Невідомська Лілія – кандидат філологічних наук, доцент Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

Ординська Ілона – викладач Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Палихата Елеонора – доктор філологічних наук, професор Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Панчук Галина – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Підлубна Ольга – кандидат педагогічних наук, старший викладач Льотної академії Національного авіаційного університету

Савчин Тетяна – кандидат філологічних наук, доцент Тернопільського національного технічного університету імені Івана Пулюя

Ющишина Оксана – старший викладач Хмельницького національного університету

Ящук Леся – кандидат філологічних наук, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка

Наукове видання

Наукові записки
Тернопільського національного
педагогічного університету.
Серія: Мовознавство

Друкується українською мовою

Підписано до друку 30.11.2018.

Формат 60х 84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний 80 г/м². Друк електрографічний.

Умов.-друк. арк. 10,23. Обл.-вид. арк 7,27.

Тираж 100 примірників. Замовлення № 11/18/1-9.

Видавець та виготувач:

ФОП Осадца Ю.В

м. Тернопіль, вул. Винниченка, 9/7

тел. (0352) 40-08-12 (0352) 40-00-63, (097) 988-53-23

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до державного
реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013 р.*